

2024-03

jaargang 55
nummer 3
april 2024

Maandblad van
Vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte

De Vrijdenker

Sinds 1856

**Straf
en vergelding**

**Mysterieus is
niet 'magisch'**

**Blijde embryo's
in Alabama**

**Dawkins walgt
van Craig**

HISTORIE

In De Vrijdenker 2023-05 (pag. 17) kon u een gedigitaliseerd en ingekort verslag lezen van het Internationaal Vrijdenkerscongres dat in 1883 werd gehouden in Amsterdam. Het complete verslag is te vinden op onze website. Klik daartoe op de startpagina onderaan in de rechter kolom "Categorieën" op Historische stukken.

MINISYMPOSIUM MISINFORMATIE

Op ons Youtube-kanaal (de vetgedrukte link hieronder) vindt u registraties van het mini-symposium *Het Recht op Misinformatie* naar aanleiding van het gelijknamige boek van Bart Collard. Dit evenement in het Polanentheater te Amsterdam op 21 oktober 2023 werd georganiseerd door De Vrije Gedachte met steun van uitgeverij Blauwburgwal. Willem Vermaat was de (mid)dagvoorzitter. Syb Wynia en Geerten Waling verzorgden individuele bijdragen. Floris van den Berg interviewde Bart Collard.

PODCASTS

Podcasts van De Vrije Gedachte worden verzorgd door bestuursleden Floris van den Berg en Bart Collard. De programma's zijn op YouTube, dus met video, te bekijken via:

<https://www.youtube.com/@verenigingdevrijegedachte4805/videos>

Daarnaast zijn ze op Spotify te beluisteren via:

<https://open.spotify.com/show/6J0uDTp0PT06qrumVR1DZQ?si=e514d8d-cdb31426d> of: <https://spoti.fi/3ZymQCb>

Als u zich 'abonneert' op de podcast en deze 'volgt' via deze kanalen en tevens 'likes' uitdeelt zal de podcast sneller gevonden worden, ook door niet-leden. Zo kunt u helpen om de boodschap van DVG verder en sneller te verspreiden buiten onze vereniging.

Bezoek onze
website
devrijegedachte.nl

Bezoek onze
Facebook-pagina
De Vrije Gedachte

COVER VOOR: Bibliotheek (voorheen Postkantoor) aan de Neude in Utrecht, foto R. van Elst
COVER ACHTER: 1. Bibliotheek (voorheen Postkantoor) aan de Neude in Utrecht, foto R. van Elst
 2. Boston Public Library

De Vrijdenker

jaargang 55 • nummer 3 • april 2024

I N H O U D

Titel	Auteur(s)	Pag.
• Mededelingen / DVG op het WWW	Redactie	◀ cover
• Informatie De Vrije Gedachte / Colofon De Vrijdenker	Bestuur / Redactie	2
• 'Eenvoudig soldaat van de vooruitgang'	Frans van Gaal	3
• Vrijheid begint met zekerheid	Ronald van Raak	7
• Settembrini of Naphta? Over de strafrechtsfilosofie van Leo Polak	Johannes Bijlsma	9
• Moet het steeds 'magisch' zijn?	Anton van Hooff	11
• Karen Bakker - <i>Geluiden van het leven</i> (boekbespreking)	Enno Nuy	14
• Sweet Home Alabama	Maarten Gorter	17
• Het Plakkaat van Verlatinge, document van vrijheid	Anton van Hooff	19
• Graydon, Samuel - <i>Einstein in tijd en ruimte</i> (boekbespreking)	Enno Nuy	22
• Waarom Richard Dawkins walgt van William Lane Craig	Jan Willem Nienhuys	25
• De auteurs van dit nummer / Aanwijzingen voor auteurs	Redactie	32

Aankondiging Algemene Ledenvergadering 2024

Datum: **zaterdag 25 mei 2024**

Locatie: **Vergadercentrum Domstad, Koningsbergerstraat 9, Utrecht**

Inloop: 13.00 uur

Tijd: **13.30 -- 16.30 uur** met aansluitend borrel tot 18.00 uur

13.30 uur -- 14.15 uur: Voordracht van Anton van Hooff: HET OORLOGSDAGBOEK VAN ANNA HAAG, MONUMENT VAN VRIJ DENKEN

Svp aanmelden via voorzitter@devrijegedachte.nl (alleen toegankelijk voor leden DVG).

Meer bijzonderheden vindt u in het vorige nummer en in ons meinummer.

N.B. Eerst is nog op 18 mei de Vrijdenkersdag! Zie het meinummer voor het programma.

INFORMATIE

De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte is opgericht in 1856 onder de naam De Dageraad.

Bestuur:

Stanley Bakker
Floris van den Berg - voorzitter
Bart Collard - secretaris
Fabian van Langevelde - penningmeester

Postadres en telefoonnummer:

De Vrije Gedachte
Antonius Matthaesuslaan 16
3515AS Utrecht
Tel. 06-28301336

E-mail:

bart.collard@outlook.com

IBAN:

NL15INGB0000274551

Leden- en abonnementsadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl
Postadres en telefoon: zie hiernaast

Lidmaatschap / abonnement De Vrijdenker:

Zie "Kosten" hieronder in het Colofon van dit blad

Internet:

- Website: devrijegedachte.nl
- YouTube-kanaal: Vereniging DeVrijeGedachte
- Facebook-pagina: De Vrije Gedachte

Van Langevelde - Bakker - Collard - Van den Berg

COLOFON

De Vrijdenker

De Vrijdenker is een tien maal per jaar verschijnend tijdschrift, uitgegeven door de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte.

Redactie:

René van Elst – hoofdredacteur a.i. en eindredacteur
Maarten Gorter – coördinator
Anton van Hooff
Eelko de Vos
Hans de Vries

Opmaak:

Jaap van Dijk (dit nummer: René van Elst)

Postadres en telefoon:

zie hierboven bij de informatie over DVG

E-mail:

redactie@devrijegedachte.nl

Website:

zie hierboven bij de informatie over DVG

(Leden- en) abonnementsadministratie:

Zie hierboven bij de informatie over DVG

Kosten (ingegaan 2018):

- Lidmaatschap met abonnement € 62,— p.j.
- Lidmaatschap zonder abonnement € 30,— p.j.
- Abonnement € 36,— p.j.
- Student-lidmaatschap (t/m 25 jaar)
met abonnement € 30,— p.j.
Zie ook de aanbieding onderaan!
- Prijs losse nummers € 3,50

Kopij:

Reacties en nieuwe bijdragen, die betrekking hebben op het vrijdenken, worden zeer op prijs gesteld. A.u.b. digitaal aanleveren. Zie de aanwijzingen achterin dit blad.

Druk:

Drukkerij Image Team Eemnes
ISSN: 1872-1478

Disclaimer: De Redactie van De Vrijdenker wijst erop dat door auteurs verkondigde meningen niet per se geheel of gedeeltelijk de mening van de Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte en/of de Redactie weergeven. De inhoud van het geschrevene blijft te allen tijde de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur.

VOORDEELAANBIEDING VOOR JONGEREN

Ben je atheïst (of denk je erover om het te worden) en jonger dan 25 jaar, profiteer dan van ons aanbod.

Als je je aanmeldt als nieuw lid dan krijg je een heel jaar lang 50% korting op De Vrijdenker. Je betaalt dan dus geen € 30,- maar slechts € 15,- voor 10 nummers!

Meld je aan op de site www.devrijegedachte.nl of via info@devrijegedachte.nl en vergeet niet je geboortedatum te vermelden.

Met dank aan het Bossche 'Initiatief Jacob Moleschott' nemen wij twee artikelen over uit hun vorig jaar verschenen magazine *Niet God maar de mens dienen* over ons vroegere erelid Jacob Moleschott. Exemplaren van het magazine zijn nog voor € 10,- (incl. verzendkosten) verkrijgbaar via de webpagina <https://jacobmoleschott.nl/magazine/>.

‘Eenvoudig soldaat van de vooruitgang’

Een biografische schets van het leven van Jacob Moleschott

door **Frans van Gaal**

Portret van Jacob Moleschott door Jan Veth getekend in, 1893, Rijksmuseum, Amsterdam.

Jacob Moleschott wordt in 1822 in 's-Hertogenbosch geboren als zoon van Gabriël Moleschott en Elizabeth Antonetta van der Monde. Jacob groeit op in Achter 't Wild Varken. Vader is arts en een geziene man in 's-Hertogenbosch. Zo maakt hij gedurende lange tijd deel uit van de plaatselijke 'commissie van geneeskundig onderzoek en toezicht' en levert regelmatig een bijdrage aan vaccinatiecampagnes tegen besmettelijke ziekten. Hij bekommert zich zo ook om de erbarmelijke toestand van de paupers in de stad.

Hij heeft een bijzondere voorliefde voor botanie. Die geeft hij door aan zijn zoon Jacob. Gabriël Moleschott is ook atheïst en aanhanger van de filosoof Feuerbach. *God is een projectie van de mens*. Jacob Moleschott neemt dat idee over.

Geen irrationeel geloof

In de opvoeding van zijn kinderen besteedt Gabriël veel aandacht aan de ontwikkeling van een zelfstandige en verantwoordelijke persoonlijkheid. Zijn vrouw helpt hem daarbij. Ze is belijdend katholiek, maar wars van irratio-

neel geloof. En dat betekent toch wel wat in het 's-Hertogenbosch van vóór 1850. De stad is vol roomse dweperigheid. Rond 1820 zijn er geestelijken en religieuzen die zichzelf naar het voorbeeld van Christus driemaal per week tot bloedens toe geselen en een haren boetekleed en boetgordel dragen.

Rolmodel

Gabriël Moleschott is een 'goede vader', hard werkend en een toegewijd man die streng en deugdzaam leeft en mild is in zijn 'opvoedingstaak,' aldus zoon Jacob. Zijn moeder brengt de kinderen muzikaliteit bij. Voor de opgroeiende Jacob is zijn vader een voorbeeld. Is de werkdag voorbij, dan wijdt vader Moleschott zich aan de studie in zijn eigen kamer. Soms mag de opgroeiende Jacob zijn vader gezelschap houden in de studiekamer, 'een heilighdom' waar niemand anders in mocht. Gabriël is een leven lang rolmodel voor zoon Jacob.

De ouders van Jacob Moleschott: Gabriël Moleschott en Elizabeth Antonetta van der Monde. Collectie Patrizi.

Het geboortehuis van Jacob Moleschott, Achter het Wild Varken 15, links op de hoek. Het huis is in 1961 gesloopt. Foto: 1958, Fotopersbureau Het Zuiden, Erfgoed 's-Hertogenbosch.

Grassprietten in de soep

De begaafde Jacob volgt de lagere school in 's-Hertogenbosch, gelegen Achter 't Wild Varcken. Zijn vader zorgt ervoor dat hij al jong vertrouwd raakt met vreemde talen als Frans, Engels en Duits. Hij leest Grieks en geniet van Latijn, rond 1840 heel gewoon in het milieu waarin hij opgroeit.

Als meester Hulskamp van de lagere school een kwartiertje weg moet, stelt hij Jacob aan als zijn vervanger. Jacob helpt zijn medeleerlingen met losse letters woorden te vormen. Na de lagere school volgt Jacob de zogeheten Franse school (voorloper van het havo). Jacob krijgt er les in schrijven, rekenen, boekhouden, aardrijkskunde en geschiedenis, Frans, Duits en Engels. *'Aan die vakken heb je iets'*, zegt zijn vader.

Jacob en zijn jongere broer Frits bezoeken daarna in Boxtel een opvoedingstehuis. Het onderwijs is goed, aldus Jacob. De lichamelijke verzorging en maaltijden laten te wensen over. *'Een paar dunne sneetjes brood met kaas en we gingen vaak hongerig naar bed. In de soep ontdekten we soms grassprietten.'*

Bibliotheek Moleschott in Turijn.

'Geen overtollig geloof'

Jacob volgt op initiatief van zijn vader het humanistisch gymnasium in het Duitse Kleef. Na 1837 studeert hij genees- en verloskunde aan de universiteit van Utrecht. Hij voelt zich echter niet thuis in de kleine Nederlandse academische wereld en vertrekt in 1842 naar het Duitse Heidelberg om zijn studie geneeskunde te vervolmaken. De natuurwetenschappen vormen voor hem de basis van de geneeskunde, heel iets anders dan de speculatieve natuurfilosofie en het 'overtollig geloof in wonderen'. Zijn vader houdt hem voor: *'Natuurkunde, scheikunde en biologie zijn de grondslag voor kennis over de gezonde mens.'*

In de huiselijke kring bij vrienden ontmoet Moleschott zijn latere vrouw Sophie Strecker. Hij trouwt met haar op 14 maart 1849. Sophie steunt hem in vele opzichten. Zo financiert zij het laboratorium van Jacob. Hij zal meer dan veertig jaar gelukkig met haar getrouwd zijn, schrijft hij zelf.

De vrouw van Jacob Moleschott, Sophie Strecker. Collectie Patrizi.

Geest en lichaam

In 1845 promoveert Jacob op een proefschrift onder de titel *De Malpighianis pulmonum vesiculis*.

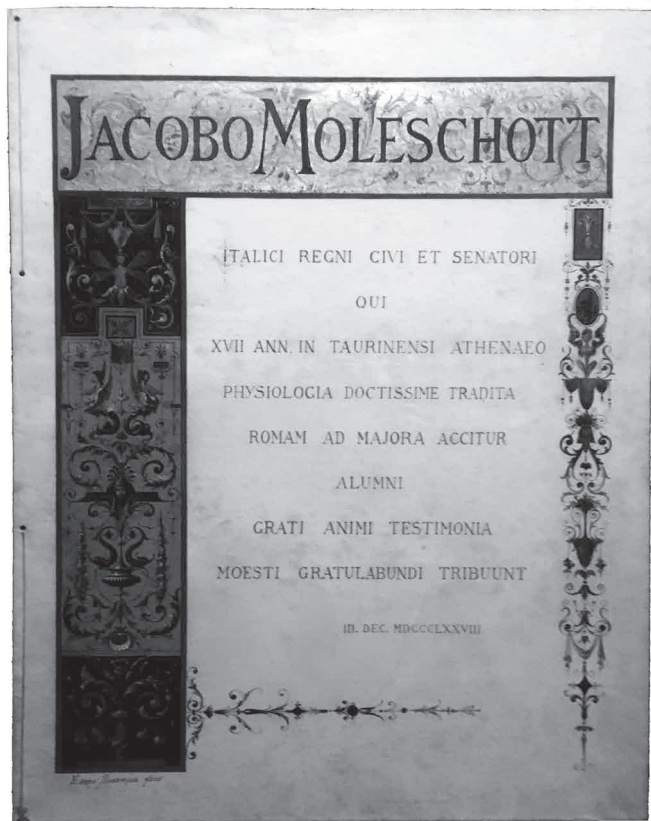
Dissertatio anatomico-physiologica (De Malpighische blaasjes van de longen. Anatomisch-fysiologisch proefschrift.) Het is een voor die dagen vernieuwende verhandeling over de ademhalingsorganen en longblaasjes.

Na zijn studietijd keert hij terug naar 's-Hertogenbosch. Tussen 1845 en 1847 is Moleschott toch weer in Utrecht werkzaam. Daarna doceert hij tot 1854 in Heidelberg. Vanuit zijn materialistische visie schrijft hij in 1850 *Leer der voedingsmiddelen voor het volk*. Hierin verwerpt hij de gedachte dat de geest los van het lichaam functioneert. Hij geeft praktische voedingstips. Zo ontstaat zijn uitspraak: *Ohne Phosphor keine Gedanke*. In Heidelberg wordt hij al snel ontslagen om zijn materialistische denkbelden. In zijn boek *Der Kreislauf des Lebens* (1852) stelt hij dat het menselijk lichaam een deel van de kringloop der natuur is en daarom na de dood tot nut van de levenden dient.

Senator

In 1861 biedt de Universiteit van Turijn door bemiddeling van Camillo Benso di Cavour, de eerste premier van de Italiaanse eenheidsstaat, Moleschott een hoogleraarschap in de fysiologie aan. In Turijn is Moleschott ook arts en staat hij met andere vooruitstrevende intellectuelen aan de basis van een beweging die als eerste in Europa pleit voor cremen als alternatief voor begraven. In 1866 neemt hij de Italiaanse nationaliteit aan. In 1876 wordt hij senator in het Italiaanse parlement voor de antiklerikale, links-democratische fractie. Vanaf 1879 is hij hoogleraar aan de Sapienza Università in Rome.

Als senator neemt hij het op voor de door misoogsten en aardappel-ziektes geplaagde paupers op het Italiaanse platteland. Hij heeft een groot aandeel in het vormgeven van de Italiaanse wetgeving op het gebied van de volksgezondheid. Een belangrijk punt hierbinnen was het begrip 'hygiëne'. Moleschott pleit voor een goede hygiëne waardoor ziektes beperkt en bestreden kunnen worden.

Plaquette aangeboden door de studenten in 1878. ter ere van Jacob Moleschott in de Sapienza Universiteit in Rome. Foto: Collectie Frans van Gaal.

Jacobo Moleschott, Italici regni civi et senatori qui XVII ann in taurinensi athenaeo physiologia doctissime tradita Romam ad majora accituri alumni grati animi testimonia moestis gratulabundi tribuunt
ID dec. MDCCCLXXXVIII

Vertaling:

Aan Jacobus Moleschott, burger en senator van het koninkrijk Italië, die na 17 jaar aan de Turijnse universiteit de fysiologie allergeleerdst te hebben onderwezen, voor grotere taken wordt uitgenodigd naar Rome, betonen zijn studenten hun dankbaarheid en doen zij bedroefd hun gelukwensen toekomen.

13 december 1878

De Italiaanse minister van Onderwijs schenkt hem de hoogste koninklijke onderscheiding van Italië in de orde van burgerlijke verdiensten. Moleschott antwoordt: *'Ik ben slechts een eenvoudig soldaat van den vooruitgang en daardoor kwam ik hier; temidden dezer natie, die den vooruitgang wil. Aan mijn geliefd Italië, aan al die landen, waar ik iets leerde, aan de geheele wereld, wensch ik op dezen dag welzijn en vrede.'*

Vrijdenken

Moleschott is in 1880 betrokken bij de oprichting van de *World Union of Freethinkers*. Vrij denken betekent voor hem niet: alles kunnen zeggen wat je wilt. Het betekent wel: recht op een eigen religieuze overtuiging. Vrijheid betekent voor Moleschott ook niet dat de overheid zich nergens mee moet bemoeien. De overheid moet de materiële voorwaarden scheppen waardoor mensen in vrijheid kunnen leven.

Een borstbeeld van Jacob Moleschott in de Sapienza Università in Rome. Het borstbeeld is een geschenk van de studenten aan de universiteit en Jacob Moleschott ter gelegenheid van zijn 30-jarig jubileum als hoogleraar in Italië in oktober 1892.

Moleschott is geen vriend van de rooms-katholieke kerk. In 1889 staat hij aan de basis van een regelrechte provocatie aan het adres van paus Leo XIII. In Rome, op een steenworp afstand van het Vaticaan, wordt op de beroemde Campo de' Fiori een standbeeld onthuld van Giordano Bruno (1548-1600). Moleschott deed jaren zijn best voor de oprichting van dit beeld. Voor 'vrijdenkers' en andere progressieve geesten in de negentiende eeuw is Bruno een martelaar voor de vrije gedachte.

Koninklijke onderscheiding

Moleschott verwerft in zijn leven grote bekendheid en gezag als wetenschapper, filosoof, arts en bouwer aan de Italiaanse eenheidsstaat. Als hij in 1892 70 jaar wordt en 30 jaar hoogleraar in Italië (in Turijn en Rome) is, wordt hij geëerd. Hij krijgt een borstbeeld van zichzelf aangeboden en wordt erelid van de Koninklijke Maatschappij van Geneeskunde in Nederland.

In het persoonlijk leven is Moleschott geen geluksvogel. Tussen 1867 en 1884 verliezen Moleschott en zijn vrouw drie kinderen. Moleschott stort zich helemaal op zijn werk, zijn vrouw kan dit echter niet verwerken. Op 20 oktober 1891 pleegt zij op 62-jarige leeftijd zelfmoord. De wetenschap houdt Moleschott overeind. Moleschott overlijdt op 20 mei 1893 op bijna 71-jarige leeftijd aan een infectie. Hij wordt gecremeerd en zijn urn krijgt een plek op Campo Verano in Rome.

Wie op Google Maps zoekt naar een Via Jacopo Moleschott komt bedrogen uit. De katholieke gemeentebesturen hebben daar hun werk gedaan. Op Sardinië in het plaatsje Sassari is er een te vinden.

stelling tegen het antisemitisme met het boek Antisemiten-Hammer.

1891 Zijn vrouw pleegt zelfmoord.

1893 Moleschott overlijdt op 20 mei in Rome.

De titelpagina van de eerste druk van Moleschotts baanbrekende werk *Der Kreislauf des Lebens*.

Tijdlijn van Jacob Moleschott

1822 Geboren op 9 augustus in 's-Hertogenbosch.

1837 Gymnasium Kleef (D).

1842 Gaat medicijnen en natuurkunde studeren aan de universiteit van Heidelberg.

1844, december Ontvangt van het Teylers Genootschap in Haarlem de 1ste prijs voor zijn opstel Kritiek van Liebig's theorie der voeding van de plant.

1845 Doctorstitel, 22 januari.

1845 Arts in Utrecht; woont weer enige tijd in 's-Hertogenbosch.

1847 Docent in Heidelberg.

1849, 14 maart Trouwt met Sophie Strecker uit Mainz.

1850 Publiceert *Lehre der Nahrungsmittel für das Volk*

1851 Publiceert *Physiologie des Stoffwechsels in Pflanzen und Thieren*.

1852 Publiceert ***Der Kreislauf des Lebens*** (De Kringloop van het leven), met een pleidooi voor cremeren.

1854 Verliest zijn bevoegdheid om te doceren.

1856, 21 november Hoogleraar in de fysiologie te Zürich.

1861, herfst Camillo Cavour, grondlegger van de Italiaanse eenheidsstaat, nodigt hem uit voor de leerstoel fysiologie aan de universiteit van Turijn.

1861 Publiceert *Del metodo nella investigazione della vita*.

1866 Neemt de Italiaanse nationaliteit aan.

1867 Zijn dochter Elisabeth (Elsa) overlijdt als ze zeven jaar oud is.

1876 Senator in het Italiaanse parlement.

1878 Vertrek uit Turijn.

1879 Hoogleraar in Rome.

1879 Zijn dochter Maria overlijdt op 26-jarige leeftijd.

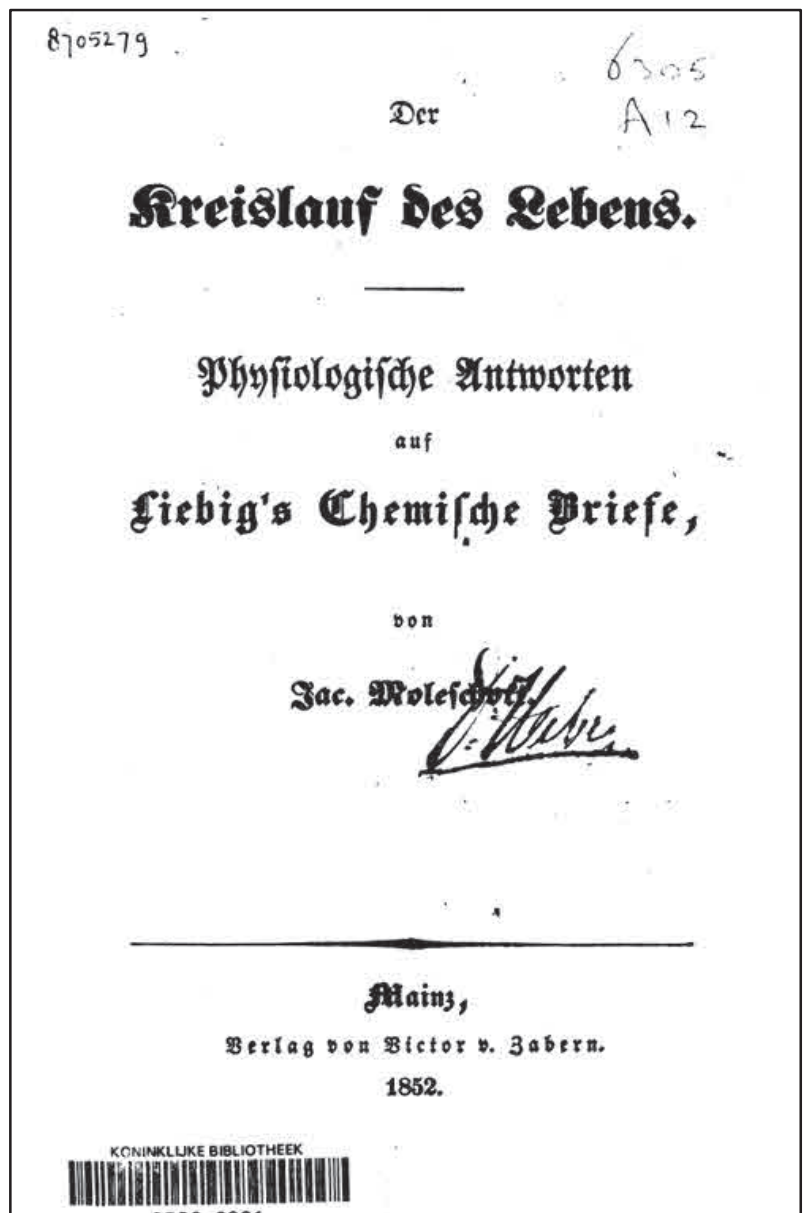
1880 Richt met anderen de World Union of FreeThinkers op.

1884 Erelid Ned. Vrijdenkersbeweging De Dageraad.

1884 Zijn zoon Herman overlijdt op 28-jarige leeftijd.

1889 Mede-oprichter standbeeld van Giordano Bruno op de Campo de' Fiore.

1891 Neemt met andere Europese intellectuelen

Vrijheid begint met zekerheid

“Ohne Phosphor keine Gedanke”

door **Ronald van Raak**

De polarisatie tussen mensen neemt toe, discussies in de media verharden en het vertrouwen in de politiek neemt af. Dat is de mening van steeds meer Nederlanders, zo blijkt onder meer uit onderzoek door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). We moeten nadenken over wat voor land we willen zijn en hoe wij in deze samenleving met elkaar willen omgaan. Daarvoor is het goed om te kijken naar de Boscenaar Jacob Moleschott, die een belangrijke pionier is geweest van onze vrije samenleving.

Soms zijn mensen hun tijd zo ver vooruit dat ze bijna worden vergeten. Dat lijkt het geval met Jacob Moleschott, een man die in 1822 werd geboren in 's-Hertogenbosch en een van de belangrijkste Europese denkers zal worden van de negentiende eeuw. En een denker die nog altijd relevant is, nu we zoeken naar antwoorden op de problemen van deze tijd. Iemand die een basis legde voor onze verzorgingsstaat en voor de emancipatie van arbeiders en van vrouwen. Een filosoof die ons ook leerde de om beter te eten.

Hoe radicaal de denkbeelden van Jacob Moleschott waren voor die tijd, blijkt wel uit het feit dat hij in zijn eigen land niet aan het werk kon. Aan de universiteit in Utrecht werd hij weggestuurd, waarna hij aan de slag ging in de Duitse gebieden, waar hij zijn filosofische opleiding had gekregen. Ook op de universiteit van Heidelberg raakte Moleschott in opspraak, waarna hij na een omweg terecht kwam in Italië. Waar hij een vooraanstaand geleerde werd in Rome – en zelfs lid van de Italiaanse senaat.

Geen gelijke kansen

In bejaardenhuizen moeten ze ‘goede oude wijn’ schenken, zo meende Jacob Moleschott. De armen zouden ‘roggebrood met vleesch’ moeten krijgen. Het was bijzonder, dat een denker dit soort dieet-adviezen gaf, maar voor Moleschott hadden die een speciaal doel. Deze filosoof dacht na over de voorwaarden van het denken en zag hoe belangrijk goede voeding was. Je kon wel van mensen eisen dat ze zouden nadenken en zich zouden gedragen, maar dan moest je eerst de voorwaarden scheppen.

Ohne Phosphor keine Gedanke (Zonder fosfor geen gedachten), was een leuze van Moleschott, die in heel Europa bekend werd. Daarmee bedoelde hij niet alleen dat goede voeding belangrijk was, maar ook scholing en opvoeding, voldoende geld en een behoorlijke woning, meedoen met de politiek. Dat waren zaken die in de ne-

gentiende eeuw helemaal niet gewoon waren. In een stad als 's-Hertogenbosch heeft Jacob al vroeg gezien hoe arbeiders en vrouwen nooit een eerlijke kans kregen om zich te ontwikkelen.

Stonden, klassen en sekse deden er toe in de negentiende eeuw: je afkomst bepaalde ook je toekomst. Jacob Moleschott was de zoon van een in 's-Hertogenbosch werkende arts en werd zelf eveneens arts. Maar het ergerde hem hoe ongelijk mensen werden behandeld, terwijl we toch zoveel hetzelfde zijn. Ieder van ons is een onderdeel van dezelfde natuur en we gehoorzamen aan dezelfde natuurwetten. Dat gold volgens Moleschott voor het lichaam, maar ook voor de geest. Als we die maar goed oefenden en goed onderhielden.

Elk mens is gelijkwaardig

Filosofisch werkte Moleschott deze gedachten uit in een boek over de kringloop van het leven (*Kreislauf des Lebens*, 1855) dat hij schreef in Heidelberg. Daarin brak hij met traditionele christelijke opvattingen over het onderscheid tussen geest en lichaam. En het oude religieuze denkbeeld dat als mensen maar gehoorzaam zijn en luisteren naar de kerk of naar de politiek, ze dan ook goede mensen zouden zijn. Zelf nadenken en zelf onderzoeken, dat was volgens hem de taak van ieder mens.

Hoewel hij ging werken in Italië, en hij zelfs besloot Italiaan te worden, klonk de stem van Moleschott van over de Alpen tot in ons land. Het idee dat ieder mens gelijkwaardig was en iedereen zich kon ontwikkelen, als de sociale en economische voorwaarden maar goed waren, sloeg aan in de nieuwe sociale bewegingen van die

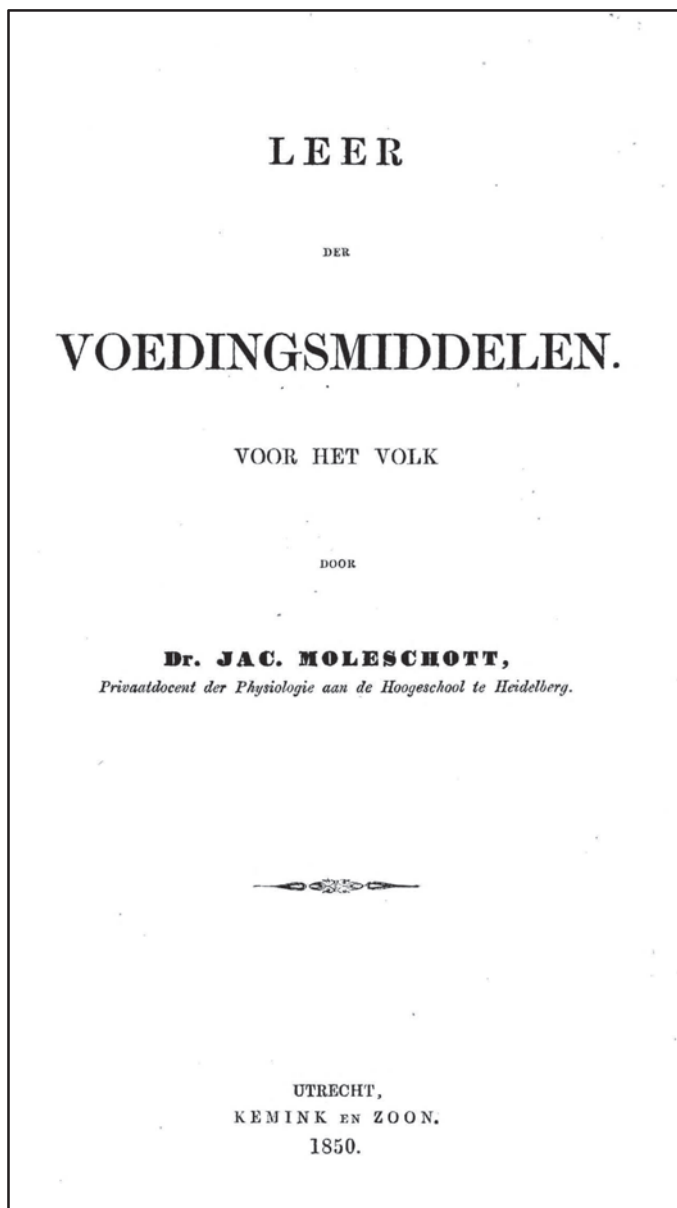
Spinoza 'De staat is de vrijheid'. Standbeeld van Baruch (Benedictus) Spinoza. Het beeld is op 28 november 2008 geplaatst aan de Zwanenburgwal in Amsterdam. Beeldhouwer: Nicolas Dings. Foto: Brbbl, Wikipedia.

tijd. Zoals in de arbeidersbeweging en de vrouwenbeweging. Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een leider van de socialisten, stelde Moleschott dan ook tot voorbeeld.

Sociale politiek

Jacob Moleschott was een van de eerste politici die pleitten voor kiesrecht voor vrouwen, nadat hij in 1876 lid werd van de Italiaanse senaat, waarna zijn denken ook werd omarmd door de vrouwenbeweging. In ons land zouden vrouwen pas in 1919 kiesrecht krijgen; in Italië pas in 1945. Met zijn filosofie was Moleschott een wegbereider van de sociale politiek: zoals beter arbeidsrecht en betere huisvesting, en van de opbouw van de moderne verzorgingsstaat, kort na de Tweede Wereldoorlog.

Jakob Moleschotts voor het volk bestemde (of populaire) verhandeling over voeding is voor het eerst gepubliceerd in 1850. In 1871 volgt de Italiaanse vertaling.

Pionier van de vrijheid

Wat ik geleerd heb van Jacob Moleschott is dat vrijheid niet het begin is van de politiek: in een samenleving gaat het er niet om zo weinig mogelijk bemoeienis te hebben met elkaar. Vrijheid moet juist het doel zijn van de politiek. De vraag is hoe we onze samenleving zo inrichten dat mensen de mogelijkheid hebben om zichzelf te ontwikkelen en hun toekomst in eigen handen te nemen. Welke sociale voorzieningen zijn daarvoor nodig en hoe organiseren we ons land zo dat de mensen vrij kunnen denken.

Dat deed Moleschott niet door tegenstanders te veroordelen, maar door ze uit te dagen en een spiegel voor te houden. Liefst met humor en ironie, zoals in zijn pleidooi in de Italiaanse senaat voor het kiesrecht voor vrouwen: *'Ik weet niet of de domste onder de vrouwen nog dommer is dan de domste onder de mannen, maar wat ik wel weet is, dat de begaafdsten der vrouwen alle mannen overtreft door gevatheid van inzichten, door fijnheid van tact, door rechtschapenheid van oordeel.'*

Vrijdenker

Boven alles was Jacob Moleschott een vrijdenker. Want als de materiële omstandigheden van de mensen gelijkwaardiger zijn, kan er ook meer ruimte komen voor de intellectuele verschillen. Een land met minder armoede en minder tweedeling kan leiden tot een samenleving met meer vrijheid voor iedereen. Daarmee is deze grote denker uit 's-Hertogenbosch nog altijd actueel. Een man die liet zien dat vrijheid begint met zekerheid: hoe voeding en opvoeding, scholing en werk, mede ons vrije denken bepalen.

Standbeeld van Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) door Johan Polet, twaalf jaar na zijn dood in 1931 op het Nassauplein in Amsterdam geplaatst. Foto: 2006, Ruud Zwart, Rotterdam.

In het streven De Vrije Gedachte een duidelijke plaats in de maatschappij te geven, heeft de vereniging samen met de Stichting Leo Polak Fonds een bijzondere leerstoel aan de Rijks Universiteit Groningen ingericht. Zij is genoemd naar Leo Polak, prominent vrijdenker uit de eerste decennia van de twintigste eeuw, die aan die universiteit hoogleraar was totdat de rector hem verried aan de Duitsers – hij stierf 9 december 1941 in het concentratiekamp Sachsenhausen. De Leo Polak Leerstoel Strafrechtsfilosofie is recent van prof. mr. dr. Jeroen ten Voorde (die aangesteld was op 1 februari 2014) overgenomen door prof. mr. dr. Johannes Bijlsma. Deze heeft op 26 januari van dit jaar zijn inaugurele rede gehouden met de titel *Risicostrafrecht en rechtsorde: Kent noodzaak geen recht?* Die oratie is als pdf-bestand te lezen en te downloaden op <https://books.ugp.rug.nl/index.php/ugp/catalog/view/157/163/1127>.

Op 18 november 2024 hebben wij met Prof. Bijlsma kennisgemaakt tijdens onze AJV. Hij sprak bij die gelegenheid over de zin van vergelding in de rechtsfilosofie van Leo Polak. In zijn hier volgende artikel – waarvoor onze dank – kunt u e.e.a. nog eens nalezen.

Settembrini of Naphtha? Over de strafrechtsfilosofie van Leo Polak

Twee vrijdenkers en het strafrecht
door **Johannes Bijlsma**

De Italiaanse vrijdenker Lodovico Settembrini, het bekende fictieve personage uit *Der Zauberberg* van Thomas Mann, vertoont onmiskenbare gelijkenissen met Leo Polak, de Groningse hoogleraar filosofie, strafrechtjurist en – eveneens – vrijdenker. Ze staan beiden ferm in de traditie van het humanisme en delen een vast geloof in rede en wetenschap. Net als Settembrini lijkt Polak zichzelf in de eerste plaats als onderwijzer te zien. Hij verzorgt radiolezingen voor de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging, geeft colleges aan de volksuniversiteit in Groningen en zelfs gedurende zijn fatale verblijf in Sachsenhausen blijft hij filosofische voordrachten geven aan medegevangenen.

Het verbaast niet dat Polak, zoals veel progressieve denkers toentertijd, in zijn jonge jaren onder de indruk is van wat de Moderne Richting in het strafrecht wordt genoemd. De Moderne Richting, die in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaat, wil het toenmalige strafrecht hervormen naar wetenschappelijke maatstaven. Zij verzet zich tegen de opvatting dat misdaad een vrije keuze is en dat de straf dient om schuld te vergelden, zoals de Klassieke Richting in het strafrecht in navolging van onder meer Immanuel Kant betoogde. In de negentiende eeuw tot ontwikkeling gekomen wetenschappen als de criminologie en forensische psychiatrie laten volgens de Moderne Richting zien – en in *Der Zauberberg* sluit ook Settembrini zich daarbij aan – dat misdaad helemaal niet het gevolg is van een vrije keuze, maar gedetermineerd wordt door slechte maatschappelijke omstandigheden

Prof. mr. dr. J. Bijlsma

Risicostrafrecht
en rechtsorde
Kent noodzaak geen recht?

Oratie

26 januari 2024

en erfelijke factoren. De vrije wil is een illusie en straf kan daarom geen vergelding van schuld zijn. De Moderne Richting vindt dat het strafrecht erop gericht moet zijn te voorkomen dat misdadigers opnieuw in de fout gaan, bijvoorbeeld door ze te behandelen voor stoornissen. De terbeschikkingstelling zoals we die in Nederland kennen is dan ook een rechtstreekse erfenis van de Moderne Richting in het strafrecht.

Thomas Mann
Der Zauberberg
Roman

S. Fischer

De zin der vergelding

Polak begint in 1904 aan een proefschrift waarin hij wil aantonen dat de Moderne Richting het bij het rechte eind heeft en dat straffen om kwaad te vergelden een ernstige misvatting is. Uit zijn dagboeken blijkt echter dat zijn denken in 1916 een radicale wending neemt en dat hij tot de conclusie komt dat juist vergelding de grondslag van het strafrecht is. Het proefschrift waarop hij uiteindelijk in 1921 zal promoveren heet dan ook *De zin der vergelding*.

In *Der Zauberberg* wordt het reactionaire, antihumanistische denken gesymboliseerd door de jezuït Leo Naphta. De antiwetenschappelijke houding van Naphta gaat zover dat hij de ontdekking van Copernicus en Galilei dat de aarde om de zon draait een tijdelijke dwaling acht en pleit voor herstel van het Ptolemeïsche beeld en kerkelijke dogma dat de aarde het middelpunt van het heelal is. Niets staat verder af van de rationele Settembrini, die tegenover Naphta de “arme, grote Galilei” in ere houdt. Het ex libris van Polak werd gesierd door het woord “Eppur”, dat verwijst naar de zin van Galileo “Eppur si muove” (“En toch beweegt zij”), die de Italiaanse astronoom heimelijk zou hebben uitgesproken nadat hij door de Katholieke Kerk gedwongen was zijn theorie te herroepen. Naphta staat schijnbaar in alles diametraal tegenover Settembrini en ook Polak.

Met zijn pleidooi voor vergelding als grondslag voor de straf, lijkt **Leo Polak** echter in het kamp van zijn ideologische tegenpool, Naphta te belanden. Naphta verdedigt tegenover Settembrini de doodstraf en doet dat met argumenten die zo afkomstig zouden kunnen zijn uit de strafrechtstheorie van Polak. Volgens Naphta bestaat de schuld van de moordenaar eruit dat hij een moordenaar *is* (“Der Mensch sei, wie er habe sein wollen”) en verdient hij de doodstraf omdat hij zijn diepste driften heeft gebotvierd. Dit is bijna woordelijk de strafrechtstheorie van Polak, die ik zo-

meteen uiteen zal zetten, toegepast op de doodstraf.

Is de strafrechtsfilosofie van Polak een wezensvreemd element in zijn humanistische denken of liggen de zaken toch anders? Om dat goed te kunnen beoordelen is een nadere beschouwing van de theorie van Polak nodig.

Vergelding volgens Polak

Polak vertrekt net als Naphta vanuit de gedachte dat mensen verantwoordelijk kunnen worden gehouden op basis van wie zij zijn, hun karakter, niet zozeer (zoals de Klassieke Richting in het strafrecht dacht) vanwege hun vrije wil. Dat had hij overgenomen van de kennisleer van zijn illustere voorganger in Groningen, de filosoof en psycholoog Gerard Heymans. Als iemand een daad pleegt die blijk geeft van een egoïstisch karakter, dan verdient die persoon het om daarvoor gestraft te worden.

Polak heeft weinig op met het klassieke oog om oog, tand om tand-principe. Kant is daarvan bijvoorbeeld een tamelijk rigide voorstander. Kant vindt dat de straf de misdaad op letterlijke wijze moet weerspiegelen. De moordenaar moet gedood, de dief beboet, enzovoort – waarbij Kant overigens om morele redenen niet aanvaardt dat de verkrachter verkracht moet worden. In dat laatste geval zou een symbolische straf moeten volgen. Polak vindt Kants strafrechtstheorie onwaardig en een voorbeeld van “valse sofistiek” (toch een opmerkelijk stevige stellingname tegen Kant van de voorzitter van de Nederlandse tak van de Internationale Kant Gesellschaft). Tegelijkertijd vindt Polak vergeldingstheorieën die de rechtvaardiging van de straf zoeken in een soort

Ex Libris van Leo Polak door Albert Hahn

voordeelscompensatie onbevredigend. Het komt er binnen zo’n theorie op neer dat de dief beboet moet worden omdat hij zichzelf ten koste van een ander verrijkt heeft en dat dat voordeel hem ontnomen moet worden. De straf dient er dan dus toe om ongerechtvaardigde verrijking ongedaan te maken. Polak merkt terecht op dat het civiele recht voor dit soort schadevergoeding bedoeld is.

Vervolgens werkt Polak een fijnzinnige theorie uit die in zekere zin het midden houdt tussen de twee hiervoor genoemde theorieën. Inderdaad, zegt Polak, iemand die bijvoorbeeld financieel voordeel heeft gehad van een strafbaar feit moet de schade vergoeden volgens de regels van het civiele recht. Maar daarmee is de kous nog niet af. De misdadiger heeft nóg een voordeel gehad. Hij heeft namelijk door zijn egoïstische driften te botvieren niet het leed ondervonden dat een gemiddelde, het recht respecterende burger wél zou hebben gevoeld als deze een misdaad zou plegen. De gemiddelde burger ervaart immers pijn en wroeging als hij iemand anders kwaad doet. Omdat de misdadiger dat leed niet voelt is de rechtsorde nog steeds ‘uit balans’. De straf strekt ertoe om dit evenwicht te herstellen. Het leed

dat de straf toedient hoeft dus niet het feit te weerspiegelen, zoals bij Kant, zolang het maar het onrechtmatige voordeel dat de misdadiger in de vorm van niet-ondergaan leed heeft genoten teniet doet door een daarmee corresponderende hoeveelheid leed toe te voegen.

De gematigdheid van Polaks strafrechtsfilosofie

De strafrechtsfilosofie van Polak is zonder meer gematigd te noemen. Die gematigdheid blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de misdadiger die oprecht spijt heeft van zijn daad – en dus in ieder geval al voor een deel het leed ondergaat dat de brave burger ook zou voelen – volgens Polaks theorie niet of maar heel beperkt gestraft hoeft te worden. Zij blijkt ook uit de felle verwerping van de doodstraf aan het slot van Polaks proefschrift, onder meer op grond van het uit zijn strafrechtsfilosofie voortvloeiende argument dat iemand die dood is geen lijden (meer) ondergaat en dat de dood als zodanig niet een straf kan zijn. Polak is erg ver verwijderd van de gretige verdediging van de doodstraf door Naphta en van hardvochtige vergeldingstheorieën als die van Kant (eveneens verklaard voorstander van de doodstraf overigens).

De gematigdheid van de strafrechtstheorie van Polak blijkt er ook uit dat hij toch niet helemaal afstand neemt van de op preventie van misdaad gerichte theorie van de Moderne Richting. Polak is namelijk van mening dat *binnen de grenzen die de vergelding stelt* wel degelijk aandacht moet uitgaan naar de vraag hoe voorkomen kan worden dat iemand opnieuw strafbare feiten pleegt. Ook daar toont zich het humane gezicht van de theorie van Polak. De Moderne Richting heeft namelijk niet alleen een

gematigde, menselijke kant, zoals Settembrini het voor doet komen, maar ook een sterk repressieve. Sommige exponenten van de Moderne Richting zijn voorstander van de doodstraf, omdat dat volgens hen de enige echte oplossing is om met onverbeterlijke zware misdadigers om te gaan. Bij Polak kan preventie nooit verder gaan dan gerechtvaardigd wordt door het leed dat de misdadiger veroorzaakt heeft (en dat is dus per definitie nooit de doodstraf).

De toonaangevende naoorlogse strafrechtsjurist Jan Remmelink (hij was hoogleraar strafrecht en procureur-generaal bij het Parket bij de Hoge Raad), schrijft in een bundel uitgegeven ter gelegenheid van een herdenking van Leo Polak in 1966 (*Over Leo Polak*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 1969), dat Polak een van de eerste voorstanders was van wat later wel de verenigingstheorie is gaan heten. De verenigingstheorie erkent dat zowel vergelding als preventie legitieme strafdoelen zijn en wordt tegenwoordig vrij breed aanvaard als de heersende theorie in Nederland.

Het is de gematigdheid van de filosofie van Polak die volgens mij de belangrijke les bevat voor het heden. De roep om vergelding en de roep om criminaliteit te voorkomen lijken elkaar tegenwoordig vooral te versterken en te leiden tot een strafrecht dat steeds repressiever wordt, terwijl zij elkaar bij Polak juist wederzijds in toom houden. Het van overheidswege opzettelijk toebengen van leed aan burgers is bij Polak in de eerste plaats een probleem dat rechtvaardiging behoeft, iets wat ook Settembrini en Naphta over het hoofd lijken te zien. Van het problematische karakter van het strafrecht is Polak zich altijd scherp bewust geweest.

Moet het steeds ‘magisch’ zijn?

door **Anton van Hooff**

‘Magisch voorwerp’, deze verklaring schreven studenten van mij op een kaartje bij een spiraalvormig voorwerp in klei. Het ding was gemaakt door de andere groep, waarmee ze SPIT speelden.

Een archeologisch onderwijsspel

SPIT is een onderwijsspel dat ik naar een Amerikaans idee heb uitgewerkt. Het scenario heeft vier bedrijven:

1. Er worden twee groepen (uit een klas) gevormd; ze worden in gescheiden lokalen ondergebracht.
2. Elke groep moet een beschaving uitdenken op punten als: milieu, middelen van bestaan, politieke structuur, krijgshaftigheid, techniek (geavanceerd of juist niet), gelijkheid man/vrouw (als er twee geslachten zijn), geleterdheid, religie... Belangrijk is de samenhang, liefst uitgedrukt in de naam van de cultuur.
3. De spelleider voorziet beide groepen van knutselmateriaal, liefst ook klei om plastische voorwerpen te maken (de beheerder van de afdeling klassieken was wel verbaasd over mijn aanschaf van een brood boetseerklei). De groep moet namelijk zijn cultuur omzetten in artefacten. Ze worden uitgesteld.

4. De groepen bezoeken elkaars ruimte; ze moeten de uitgestalde ‘vondsten’ benoemen, van verklarende kaartjes voorzien en een algemene karakteristiek, een ‘naam’ aan de ópgegraven cultuur geven. De ontwerpers kijken toe – meewarig en geamuseerd – en geven ten slotte een oordeel over de kwaliteit van de ontcijfering.

Dubbel didactisch doel

Ik liet bij de cursus vakdidactiek voor aanstaande leraren klassieken SPIT spelen om hen lekker te maken voor het spel als onderwijsvorm. Bovendien brengt dit spel de archeologie, die heel wat leerlingen aanspreekt, in de klas. Ze ondergaan zo het denken van de archeoloog veel indringender dan bij museumbezoek of het aanschouwen van dia's. Leraren kunnen het spel aanpassen aan de omstandigheden. In snelle vorm volstaat een halve dag, maar er was ook een school die in een week de artefacten in zandbakken liet begraven... Enfin, de spelregels zijn bij mij nog steeds beschikbaar.

In de jaren negentig heb ik als klassiek handelsreiziger buiten Nijmegen het spel als SPATEN of DIG ge-

Dodecaëder in het Gallo-Romeins Museum van Tongeren

speeld met studenten of docenten in Leningrad, Praag, Boulder, Klagenfurt, Zagreb en Duisburg.

Wat was het nou?

Wat een lol hadden we toen de ontwerpende groep onthulde wat het spiraalvormige voorwerp was: geen magisch attribuut, maar een gedroogde drol! Hoe die in de cultuur paste, weet ik niet meer, maar in elk geval maakte de gebeurtenis me opnieuw erop attent dat archeologen vaak vluchten in religieuze verklaringen voor dingen die ze niet weten. Het wordt vanzelfsprekend gevonden dat de primitieve mens bezeten was van magie. Deze wordt nogal eens gezien als de voorloper van echte religie, waarin goden een specifieke functie hebben.

De dodecaëder

De gedachtestroom van hierboven werd ontketend doordat hoofdredacteur René van Elst me een Volkskrantartikel (24/2) stuurde over de recente vondst van een puntgave dodecaëder in het Engelse Norton Disney. Een dodecaëder is een twaalfvlakker (in het Griek *dodekahedron*: *dodeka* 12, *hedron* plaats). In zijn regelmatige vorm zijn er twaalf gelijkvormige vlakken.

De archeologie heeft tot dusver zo'n 130 Romeinse dodecaëders van brons aan het licht gebracht, waarvan 3 in Nederland. De vijfvlakken hebben ronde openingen van verschillende grootte en aan de 18 hoeken zijn bolletjes vastgemaakt. Ze stammen alle uit de 2de/3de eeuw en opmerkelijk genoeg duiken ze alleen in Noordwest-Europa op.

Toch moeten ze in een of andere vorm ook in het Middellandse-Zeegebied zijn voorgekomen, en wel als didactisch hulpmiddel bij wiskunde-onderwijs. Ploutarchos (46-120), uit het Griekse Chaironeia schrijft dat leraren bollen, kubussen en ... dodecaëders gebruiken om leerlingen be-

grip van ruimtelijke figuren bij te brengen. Dit aanschouwelijke onderwijs is het eerste stadium van begrip, zoals – wat een sprong! – lichamelijke (pederastische) liefde het eerste concrete stadium is in een opgang naar de ware geestelijke, Platonische liefde.

Waar diende die voor?

In 'onze' streken zullen de dodecaëders wel niet uit schoolopruiming komen. Voor de Romeinen hier moet de functie zo alledaags zijn geweest dat ze nergens een gebruiksaanwijzing hebben nagelaten. De vindplaatsen – voor zover bekend – geven ook geen aanwijzing. Die in Engeland zat in een afvalkuil. Dodecaëders zijn ook geen typische grafvondsten of voorwerpen uit heiligdommen.

Dus moeten de archeologen, net als mijn studenten eertijds, gaan speculeren: een kaarsenstandaard voor verschillende formaten, een apparaat om de zonnestand op een bepaald moment vast te stellen, een zaaikalender, een militair meetinstrument, een model van de kosmos? Een moderne knutselaar heeft er een van hout gemaakt; kleuters moeten staafjes van de goede grootte in de gaten stoppen.

Bij nader inzien niet zo gek is de gedachte dat het ding diende om de vingers van gebreide handschoenen te maken: dan moesten de gaten de dikte van de vingers vaststellen en zijn de uitstekende bolletjes aanknopingspunten voor het punniken. Maar ja, het vervaardigen van zo'n metalen dodecaëder is werk voor een vakman. Waarom geen simpeler, platte vorm? Of hebben we te maken met de verheffing van een gebruiksvormwerp tot luxe statussymbool, zoals bijvoorbeeld ook wel bij vingerhoeden en scharen is gebeurd?

Zelf voel ik wel wat voor de verklaring dat het om een dobbelsteen gaat. De replica die uit mijn 3d-printer is gekomen, laat zich uitstekend rollen, maar ja die is van plastic; bij brons is het gewicht niet 'eerlijk' verdeeld.

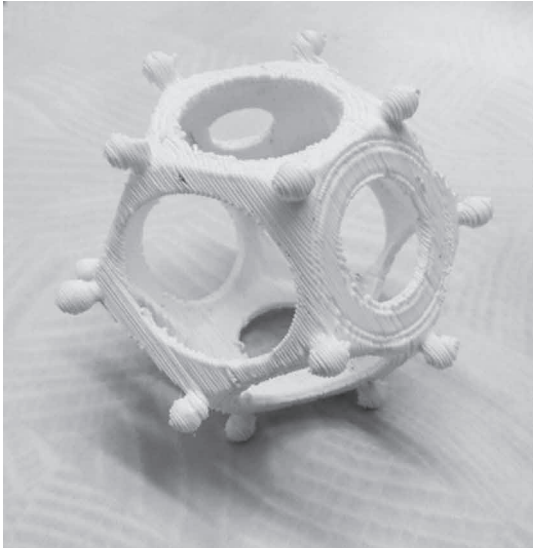
Dus wat zeggen archeologen in hun verlegenheid? Net als mijn studenten van toen: 'magisch voorwerp'. De fascinerende term verhult natuurlijk onwetendheid. Het onverklaarbare wordt maar al te gemakkelijk in de religieuze sfeer getrokken. Een verwijzing naar godsdienst lost nog niets op: hoe werd de dodecaëder dan in een cultus

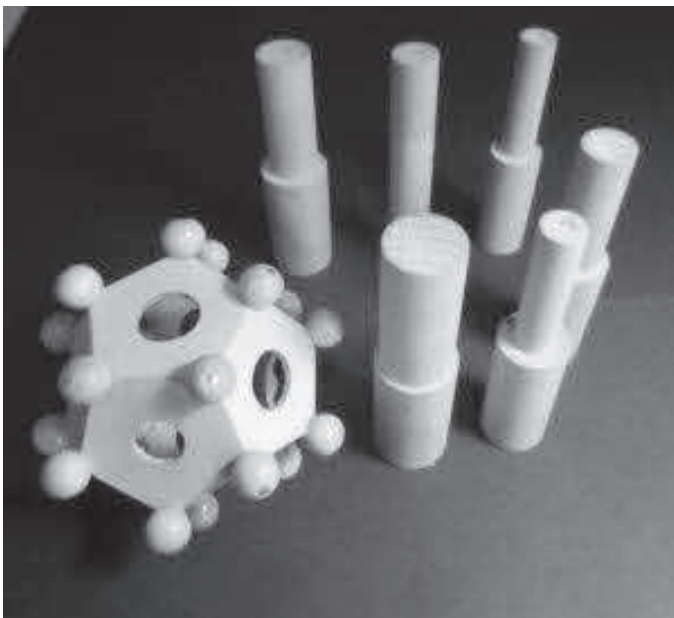
Praag 20 februari 1993 DIG: studenten klassieken interpreteren de 'artefacten'

gebruikt? Zoals gezegd, ze worden niet in een religieuze omgeving gevonden.

Steeds weer blijkt dat mensen uit het verleden uiterst vernuftig waren. Misschien dat onder de nuchtere lezers, op wie dit blad zich mag beroemen, iemand is die de dodecaëder kan ontmaskeren. Als probleem is het ding wel magisch.

Replica uit mijn 3d-printer

Een houten dodecaëder als didactisch kinderspeelgoed

Als monument in Tongeren

Karen Bakker, Geluiden van het leven

Noordboek, 238 pagina's plus bijlagen,
register en notenapparaat

door **Enno Nuy**

Al in de eerste regels van dit boek lees ik dat mannetjespauwen met hun prachtige staarten infrageluid produceren! En wij maar denken dat ze vrouwtjes visueel willen imponeren. Ik weet nu al dat ik dit een heerlijk boek ga vinden. Al was het maar omdat Karen Bakker in de allereerste regel van dit boek vaststelt dat mensen maar slechte luisteraars zijn. Karen Bakker (1971-2023) was professor aan de Universiteit van British Columbia voor het vakgebied bioakoestiek, digitale transformatie en duurzaamheid. Daarnaast had ze fellowships bij Stanford, Guggenheim en Harvard. Helaas overleed ze in de loop van 2023 na een kort ziekbed.

Gelukkig bestaan er allerlei digitale technieken waardoor we veel meer stemmen kunnen horen dan we met onze eigen oren kunnen opvangen. Bioakoestiek is de wetenschapsdiscipline die luistert naar niet-menselijke organismen. Voor dit boek raadpleegde Bakker onderzoeken naar meer dan duizend soorten.

Om maar twee voorbeelden te geven: jonge schildpadden plannen het moment waarop ze geboren worden door vanuit hun ei met nestgenootjes te communiceren! En vissen en koraallarven (slechts een paar mm groot en zonder centraal zenuwstelsel) zijn in het open water in staat om de geluiden van hun 'thuiskoraal' te onderscheiden in de kakofonie van de grote oceaan, om er vervolgens naar toe te zwemmen.

Naast bioakoestiek wordt ook ecoakoestiek onderscheiden. De grote uitdaging voor de komende decennia is het terugdringen van menselijk (inclusief het industrieel) geluid terug te dringen uit talloze ecosystemen. We richten gewoon teveel schade aan. Ecoakoestiek kan de aan- of afwezigheid van gezond geluid in ecosystemen ontdekken en registreren. Deze beide vormen van akoestiek kun je op afstand uitoefenen door digitale apparatuur te installeren en uit te lezen. Bij de analyse van die enorme hoeveelheden data wordt AI ingezet en worden algoritmes ontwikkeld. Misschien lukt het ons om een soort Google Translate voor de dierenwereld te ontwikkelen. We moeten af van het idee dat alleen de mens door middel van subtiele taal kan communiceren. Dieren kunnen dat zeker net zo goed. Wij moeten leren ons 'deep listening' eigen te maken.

Onder water

In de oceanen bestaat een deep sound channel, ongeveer 1 km onder het wateroppervlak. In dit kanaal, dat SOFAR (Sound Fixing and Ranging Channel) wordt genoemd, kunnen geluiden afstanden van duizenden kilometers afleggen! Er werd een militair Dound Surveillance System SOSUS ontwikkeld als een geheim wapen dat de VS konden inzetten tegen de Russen in de Koude Oorlog. De militairen kwamen veel ruis tegen in de vorm van ondefinieerbare geluiden (klikken, huilen, kreunen, grommen en joelen) en er waren bioakoestici nodig om vast te stellen dat hier sprake was van walvisgeluiden. De walvissen hadden SOFAR duizenden, zo niet miljoenen jaren eerder ontdekt dan de militairen uit de twintigste eeuw. Walvissen zien de wereld door middel van geluid. Bedenk hierbij dat geluid door water vier keer zo snel reist als door lucht.

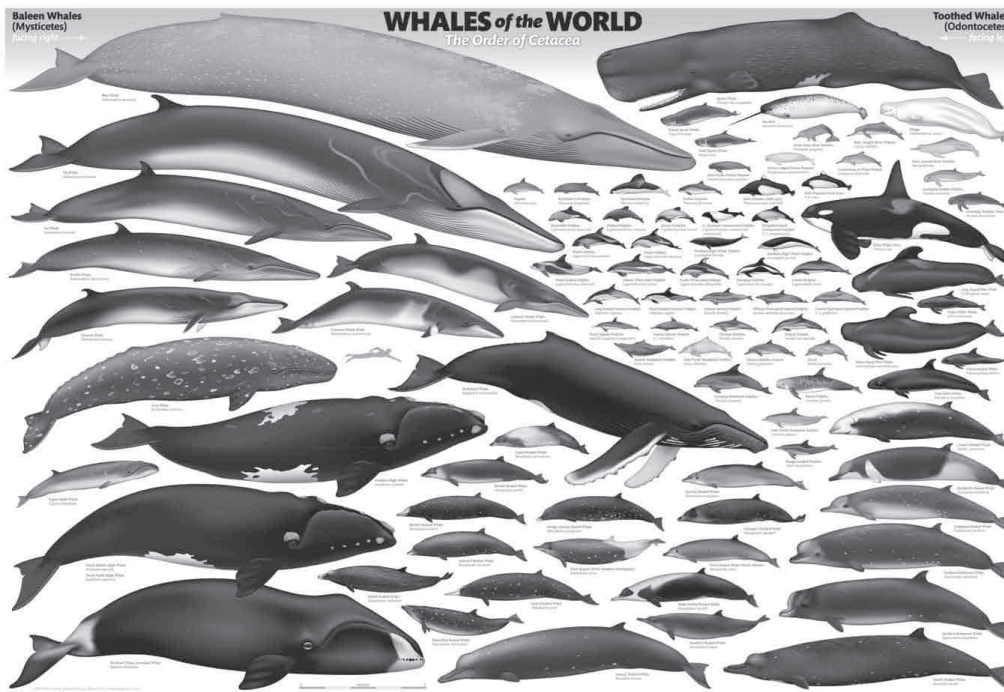
Elke school walvissen heeft een eigen dialect. De luidruchtigste dieren ter wereld zijn de potvissen, die meer dan 200 decibel produceren (meer dan een raketlancering of een opstijgende straaljager). De sociale communicatie van de walvisachtigen is hoorbaar voor mensen. Daarnaast maken deze dieren gebruik van echolocatie, een biologische sonar. Dan is er nog een derde vorm van communicatie door middel van geluid en dat is het zogeheten walvisgezag, een van de meest complexe sonische uitingen binnen het dierenrijk. Beloega's worden niet voor niets zeekanaries genoemd. Uiterst opmerkelijk is natuurlijk het gegeven dat mannelijke bultruggen in bepaalde oceaangebieden tijdens het paarseizoen dezelfde liedjes zingen, die jaarlijks evolueren en rijkachtige herhalingen hebben. Zulke liedjes kunnen zich over de hele wereld verspreiden.

Ronduit verbluffend is de kennis die de Inupiat (Alaska) van de Groenlandse walvissen (die gemiddeld honderdvijftig jaar oud worden en daarmee de langst levende zoogdieren zijn) hadden. Zij luisterden al generaties lang naar het geluid van de verschillende zeedieren zonder gebruik te maken van geavanceerde apparatuur. Telkens bleken hun waarnemingen met een enorme precisie te kloppen. Ook hun voor onmogelijk gehouden leeftijdsbepalingen bleken nauwkeurig te kloppen. Veel bioakoestisch onderzoek is inmiddels gedigitaliseerd en er wordt gretig gebruik gemaakt van AI om de enorme hoeveelheden data te verwerken en analyseren.

Op het droge

Na haar jarenlange onderzoek naar walvisgezag, was het Katy Payne (1937) die ontdekte dat olifanten infrason met elkaar communiceerden. Uit haar talloze onderzoekingen bleek dat olifanten over zeer complexe en geavanceerde sociale netwerken beschikken. En door infrason met elkaar te communiceren konden olifanten enorme afstanden overbruggen. Door gebruik te maken van bioakoestiek slaagden wetenschappers erin een olifantenwoordenboek samen te stellen. Tegelijkertijd ontdekten ze ook met welke enorme bedreigingen deze dieren

werden geconfronteerd. Sensationeel was de ontdekking dat olifanten contact met mensen anders vocaliseren dan contact met honingbijen waar ze echt bang voor zijn. Anders gezegd, kennelijk hebben olifanten een woord voor 'honingbij'! Ook kon worden vastgesteld dat olifanten niet alleen etniciteit maar ook gender en leeftijd kunnen bepalen uit akoestische aanwijzingen in menselijke stemmen.

Dan komen we bij de schildpadden die dezelfde voorouders hebben als vogels en krokodillen, dieren die vocaliseren. Lang dacht men dat schildpadden geen geluid maakten maar Jacqueline Giles (1942-2024) ontdekte als eerste dat schildpadden zelfs heel veel geluid produceren, dag en nacht en met complexe patronen. Zij werd al snel gevolgd door Camila Ferrara die aantoonde dat schildpadden geluid gebruiken om informatie uit te wisselen en sociaal gedrag mee te coördineren. Zij toonde ook aan dat moederschildpadden al communiceren met hun jongen in het ei! De jongen communiceren ook met elkaar vanuit hun eieren en kunnen zo het moment afspreken waarop ze hun ei verlaten en dan gezamenlijk het nest kunnen verlaten, een duidelijk voorbeeld van akoestische coördinatie als overlevingsstrategie. En terwijl de jongen het nest verlaten blijven de moeders in het water bepaalde geluiden maken om hen te roepen. Ook in dit onderzoeksveld worden digitalisering, machine learning, algoritmes en AI ingezet.

Inmiddels behoren de schildpadden tot de diersoorten die met uitsterven bedreigd worden.

Koralen en planten

De zuurtegraad van de oceanen is sinds het pre-industriële tijdperk met zo'n 30 procent gestegen. Als er niets tegen wordt ondernomen zullen binnen dertig jaar alle koraalriffen verdwenen

zijn. En koraalriffen zijn de regenwouden van de onderwaterwereld. Koralen zijn dieren die in een nauwe symbiose met planten, vooral algen en vissen leven. Uit onderzoek was al gebleken dat ook vissen talloze geluiden produceren. Een afstervend koraalrif laat steeds minder geluid horen. Kleine koraallarven van nog geen millimeter groot navigeren, desnoods tegen de stroom in, naar een gezond rif. Zij maken daarbij gebruik van akoestische signalen. Maar niet alleen koraallarven kunnen dit, vislarven doen het ook. Maar wat pas echt verbijsterend is, die larven kunnen dus het geluidlandschap van hun thuisgebied onthouden!

Koralen communiceren biochemisch met hun symbiotische algen maar ze gebruiken ook ultrasone communicatie onderling.

Planten reguleren een breed scala aan fysiologische processen middels elektrische en biochemische signalen. Planten kunnen geluid opvangen en daarop reageren. Plantenbioakoestiek of fytoakoestiek is een nieuw onderzoeksgedebiet dat hier studie naar verricht. Inmiddels is uit wetenschappelijk onderzoek vastgesteld dat planten over een geheugen beschikken, dat ze gebeurtenissen zien aankomen en dat ze communiceren met andere planten en met dieren. Er zijn planten die ultrasoon geluid maken. Hoe ze dat doen hebben we nog niet kunnen ontdekken. Ook kunnen planten vibreren op bijna niet-detecteerbare frequenties. Monica Cagliano (1976) heeft aangetoond dat planten weten hoe ze water moeten vinden, dat ze water kunnen vinden enkel op basis van het geluid ervan en dat ze water kunnen vinden in een omgeving met een complex geluidlandschap. Heidi Appel stelde vast dat planten defensieve chemicaliën produceren wanneer een plant een geluidsopname hoorde van een rups die aan een blad knaagt, zelfs al raakten de insecten de plant niet aan. De grote vraag is hoe planten geluid kunnen horen zonder een gehoor of een centraal zenuwstelsel. We weten inmiddels dat hormonen, genexpressie en uitstoten van organische deeltjes daar een rol in spelen. Geluid werkt veel sneller dan chemie en zelfs microalgen blijken op geluid te reageren door middel van mechanosensoren en proteïnen.

Vleermuizen en bijen

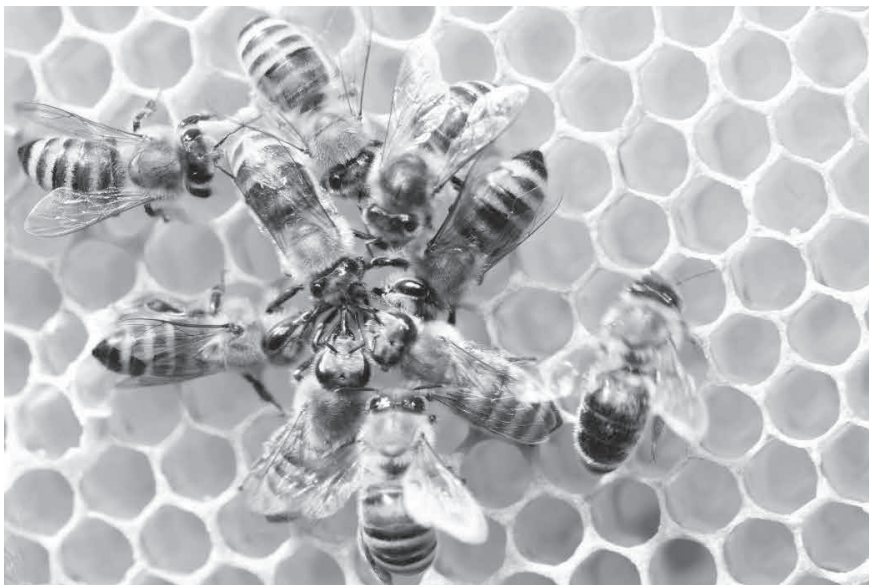
En ook vleermuizen zijn in staat om via (deels ultrasone) vocalisaties te leren en gebruiken complexe communicatie om sociaal gedrag in goede banen te leiden. Net zoals mensen dat doen. Het pionierswerk op dit

terrein werd verricht door de Amerikaan Donald Griffin (1915-2003) De taal die vleermuizen hanteren is niet aangeboren maar aangeleerd. Er is duidelijk sprake van herkenbare regionale dialecten. De taal van vleermuizen is net zo rijk en complex als vogelgezang. Zij dragen culturele kennis over van generatie op generatie en van gemeenschap op gemeenschap. En dit vleermuisgezang is dus iets totaal anders dan echolocatie. Vleermuizen kennen complex sociaal leven en er is vastgesteld dat ze vocalisaties gebruiken als ze vechten om eten, als ze een plek opeisen in een favoriet slaapcluster, paringspogingen afwijzen of vinden dat een soortgenoot te dichtbij zit. Ook ruilen ze voedsel tegen seks. En ze helpen elkaar en onthouden wie hen gunstig gezind was. Het sociaal aangeleerde vocabulaire van vleermuizen is enorm groot en zeer complex. Ook kunnen vleermuizen met symbolen communiceren.

De Oostenrijkse Nobelprijswinnaar Karl von Frisch ontdekte de ware betekenis van de kwispeldans van honingbijen. De bijen communiceren met elkaar door middel van deze dansachtige bewegingen. Bijentaal is niet verbaal maar ruimtelijk en vibrerend. Door middel van de dans in een achtvorm kunnen bijen enorm specifieke informatie aan elkaar doorgeven, zoals de exacte locatie van een voedselbron. Die bijendans kan per korf verschillen, anders gezegd: ook de bijentaal kent dialecten. Honingbijen hebben dus een geheugen en kunnen leren. Bijen kwispelen, kloppen, tjlpen, strelen, schokken, grijpen, produceren hoog geluid, trillen en bevoelen elkaars antennes. De bijendans wordt gezien als het meest complexe symbolisch systeem in het dierenrijk. Bijen kunnen sociaal leren en doen aan culturele overdracht! (Ze leerden een trucje om aan suiker te komen aan hun korfgenoten) Ook bleken bijen fouten te maken, vals te spelen, elkaar te beroven en zich als sociale parasieten te gedragen. Een bijenzwerm blijkt de levende belichaming van een bijzonder effectief democratisch besluitvormingsmechanisme, dat overeenkomsten vertoont met bepaalde processen binnen de menselijke hersenen en de menselijke samenleving. Buitengewoon fascinerend is het verhaal over de samenwerking tussen honingspeurders (in het wild levende vogels) en honingjagers (inheemse stammen) maar daarvoor zult u dit boek zelf moeten lezen.

Onderzoek maar ook verwoesting

Bioakoestiek kan in combinatie met digitale technieken en AI een geweldige positieve impact hebben op het voortbestaan van alle mariene leven en onze kennis van niet-menselijke taal of communicatie enorm verrijken. Karen Bakker schreef hier een geweldig interessant boek over waarin ze zeer uitvoerig de stand van het wetenschappelijk onderzoek op tal van terreinen schetst. Wie wil weten waartoe moderne wetenschap in staat is, zou juist dit heerlijke boek moeten lezen. Maar behalve door de ongekende vermogens van niet-menselijke dieren en

planten werd ik vooral getroffen door twee andere fenomenen. In de eerste plaats de geweldige kennis die aanwezig is in inheemse samenlevingen. Kennis waar we veel meer gebruik van zouden moeten maken. Bakker geeft daarvan vele, zowel positieve alsook schrijnende, voorbeelden.

En op de tweede plaats ben ik enorm onder de indruk van de creativiteit en het doorzettingsvermogen van wetenschappelijk onderzoekers. Ze deinen niet terug voor monnikenwerk maar nog veel imposanter vind ik hun vermogen om de meest ingenieuze en creatieve veldtesten te ontwikkelen om al doende empirische gegevens en talloze datasets te ontwikkelen waaruit gevalideerde conclusies kunnen worden getrokken.

Helaas kunnen we niet om de funeste en vaak verwoestende invloed van de mens heen. Als we even weg blijven bij chemische verontreiniging en het plastic drama dan zien we dat met name de industriële geluidsverontreiniging voor het mariene leven ongelooflijke barrières opwerpt en wereldwijd grote vaak onherstelbare schade aanricht. Er is, zegt Karen Bakker, sprake van een exponentieel groeiende aanval van lawaai. We zijn nog niet erg bereid daar ook maar iets tegen te ondernemen. Het verstoren van geluidslandschappen kan verwoestende gevolgen hebben voor organismen. Er is een onderzoek waaruit blijkt dat de impact van motorboten op visembryo's zelfs verschilt per type motor: alle motorboten verhoogden hun hartslag, maar tweetakmotoren hadden meer dan twee keer zoveel impact als stillere viertakmotoren. En inmiddels is door Marta Solé (1952) aangetoond dat ook zee-gras enorm te lijden heeft van geluidsverontreiniging! Toen de internationale zeevaart grotendeels tot stilstand kwam als gevolg van Covid was dit onmiddellijk te merken aan de ongekende stilte op de zeebodem wereldwijd.

Dit is waarlijk een monument van een boek. Het laat op een voortreffelijke wijze zien waartoe de menselijke soort in staat is, in positieve maar ook in negatieve zin. Vooral laat Karen Bakker ons zien dat de menselijke soort zich in veel opzichten onderscheidt maar niet door taal!

Sweet Home Alabama

door **Maarten Gorter**

Sweet Home Alabama (1974) is het bekendste nummer van de rock-band Lynyrd Skynyrd; het was een reactie op *Southern Man* (1970) van Neil Young, een nummer waarin hij alle duistere kanten van de geschiedenis van de Zuidelijke Staten van de VS beschreef: racisme, slavernij en geweld tegen de zwarte bevolking.

Volgens Lynyrd Skynyrd echter is Alabama zo slecht nog niet met haar prachtige blauwe lucht en altijd glinsterende sterren. Die staat wordt nu echter ontsierd door zulke extreme en ronduit theocratische praktijken dat ik vrees dat de inmiddels 78-jarige Neil Young opnieuw een protestlied moet gaan schrijven tegen Alabama.

Embryo tot menselijk leven verklaard

Op 16 februari jl. besloot het Hooggerechtshof van Alabama met acht tegen één stemmen dat een bevroren embryo een “menselijk leven” is en dat het (per ongeluk) vernietigen daarvan gelijk staat aan het doden van een mens. Deze beslissing sloeg in als een bom in Alabama en de rest van Amerika; IVF klinieken in Alabama stopten meteen met behandelingen van vrouwen en alle onderzoeken werden per direct gestaakt.

Zelfs bij het per ongeluk vernietigen van een embryo kan iemand nu tientallen jaren de cel in gaan. Ook zullen de gevolgen voor vrouwen die moeite hebben met zwanger raken, desastreus zijn, in de VS worden 2% van de kinderen geboren door middel van IVF en voor lesbische vrouwen is dit vrijwel altijd de manier om zwanger te raken.

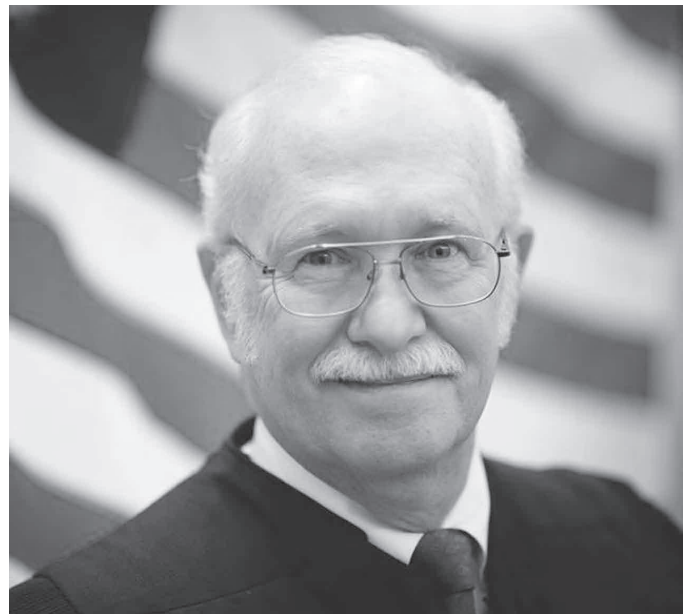
Statelijke rechters zijn politici

De vraag is natuurlijk: hoe kan zo een vergaande beslissing tot stand komen? Hiervoor zal eerst de voor Nederlandse begrippen nogal vreemde manier van kiezen van rechters uitgelegd moeten worden. In tegenstelling tot federale rechters die door de president worden aangesteld met goedkeuring van de senaat, worden statelijke rechters direct gekozen door middel van verkiezingen. Statelijke rechters gaan feitelijk hetzelfde te werk als politici, ze moeten eerst de nominatie van een partij winnen en nemen het dan op tegen de kandidaat van de andere partij. Een rechter die de nominatie wil winnen moet natuurlijk eerst een goede campagne op gang zetten, wat heb je daarvoor nodig; geld. Rechters staan daardoor net zoals bijvoorbeeld senatoren onder directe invloed van hun donateurs. Het is namelijk ook zo dat, in tegenstelling tot federale rechters die benoemd worden voor het leven, statelijke rechters - net zoals politici - een termijn dienen, in Alabama is dat zes jaar. Het is daarom niet handig om als rechter een beslissing te nemen die te veel in strijd is met de publieke opinie en al helemaal niet met die van de donateurs.

Gods woede als rechtsbeginsel

Nadat in 2022 het Federale Hooggerechtshof het recht op abortus vernietigde en weer de beslissing overliet aan de staten zelf, was het te verwachten dat dit tot zeer vergaande beperkingen op abortus zou leiden maar het verklaren van een bevroren embryo tot “menselijk leven” was voor veel mensen een verrassing. Slechts één van de negen rechters (allen gekozen namens de Republikeinse partij) was het hier niet mee eens, de andere acht beriepen zich op een clausule in de grondwet van Alabama die luidt: “De staat zal er alles aan doen om de rechten van het ongeboren kind te garanderen”. Verder werden er stokoude wetten uit de 19e eeuw bijgehaald, wat opmerkelijk is aangezien de opstellers van deze wetten meer dan 150 jaar geleden geen idee zouden hebben van hoe IVF werkt.

Van de acht rechters maakte *Chief Justice* (voorzitter

van het Hof) **Tom Parker**▲ het het meest bont door in zijn *concurrency* (aanvoegende mening) meermaals naar de bijbel en christelijke theologen te verwijzen waaronder Johannes Calvijn, Thomas van Aquino en zelfs een 17e eeuwse Nederlandse theoloog, Petrus van Maastricht.

Parker begint in zijn *concurrency* met dat het leven een “geschenk van God is”, hij citeert daarna veelvuldig Genesis uit de bijbel. Daarna benadrukt hij door theologen te citeren dat het leven “heilig” is. Hij vat zijn *concurrency* uiteindelijk samen met dat “God mensen heeft gemaakt naar Zijn evenbeeld” en dat het - al dan niet per ongeluk - vernietigen van een embryo “De woede van de heilige God oproept”. Hij eindigt met het citeren van de profeet Jeremia: “Nog voordat ik je maakte in de buik van je moeder kende ik je al”.

Scheiding van kerk en staat in de grondwet van Alabama

Dat *Chief Justice* Tom Parker zich meer bezighoudt met de bijbel dan met de grondwet van Alabama mag duidelijk zijn, des te opmerkelijker is dat Alabama een behoorlijk strenge scheiding van kerk en staat heeft. De scheiding wordt namelijk al in artikel 3 van de grondwet van Alabama genoemd: “Geen enkele religie zal per wet gevestigd worden, geen voorkeur zal per wet gegeven worden aan een religie, kerk of of religieuze stroming, (...) niemand zal per wet verplicht worden om bij een huis van

aanbidding aanwezig te zijn, niemand kan verplicht worden om met belastinggeld een huis van aanbidding te financieren noch andere religieuze instelling. Geen enkele religieuze test mag worden geëist als kwalificatie voor een openbaar ambt". Dat is een scherpe scheiding van kerk en staat waar menig lid van De Vrije Gedachte mag van dromen dat deze ooit in de Nederlandse grondwet komt. Ook staat in een ander artikel expliciet het verbod op om met belastinggeld religieus onderwijs te financieren. Er zijn echter ook zeer duistere kanten aan de grondwet van Alabama, zo stonden er tot 2022 nog diep racistische amendementen in. Het verbod op huwelijken tussen blanken en zwarten, rassensegregatie in het onderwijs en artikelen die het stemrecht van zwarten moesten belemmeren. Al deze amendementen zijn trouwens in de jaren 50/60 in strijd met de federale grondwet verklaard en waren sindsdien onuitvoerbaar.

Tom Parker en zijn meester Roy Moore

Het is opvallend te noemen dat met zo'n strenge scheiding van kerk en staat als Alabama Tom Parker daar geen enkele waarde aan lijkt te hechten. Echter als wij dieper graven naar het verleden van Parker dan verklaart dat veel over zijn extreme opvattingen, hij is namelijk een pupil van Roy Moore die *Chief Justice* van Alabama was van 2003 tot 2007 en van 2013 tot 2017. Moore is tweemaal afgezet als *Chief Justice* voor het niet opvolgen van een beslissing van een federale rechtbank. Aangezien de federale grondwet boven de statelijke grondwet staat is een hooggerechtshof van een staat verplicht om een beslissing van een federale rechtbank uit te voeren. De eerste keer was toen Moore in 2005 weigerde om een monument voor de Tien Geboden weg te halen uit het gebouw van het Hooggerechtshof van Alabama nadat een federale rechtbank hem dat verplichtte.

De tweede keer was in 2016 toen hij weigerde om het homohuwelijk toe staan in Alabama hoewel het Federale Hooggerechtshof van de VS dat verplichtte aan alle staten. Toen Moore voor de tweede keer werd afgezet wilde hij senator worden, dit is hem niet gelukt mede doordat hij beschuldigd werd van seksueel misbruik van meisjes van 14 en 16 jaar oud.

Door het afzetten van Moore kwam er een plekje vrij voor het voorzitterschap en wie anders dan zijn pupil Tom Parker dacht die positie te kunnen krijgen. Parker was al sinds 2005 rechter in het Hooggerechtshof van Alabama maar hoopte nu met de steun van zijn meester Moore diens oude positie te kunnen krijgen, wat hem ook lukte.

Opvallend is te noemen dat de Republikeinse Partij zelf liever de voorkeur had voor een andere rechter voor het voorzitterschap; de associatie met Moore en ook dat Parker een slechte reputatie had zouden dat kunnen verklaren. Hij zou naar typerend Alabamaans gebruik banden hebben gehad met racistische organisaties, hij zou niet productief zijn en zijn collega rech-

Roy Moore en het monument voor de Tien Geboden

ters hadden het er niet zo op dat hij columns schreef in kranten waarin hij andere rechters bekritiseerde. Dat hij een pupil was van Moore was ook duidelijk te zien daar hij meermaals beweerde dat hij federale besluiten niet hoefde te accepteren als hij deze "slecht" vond.

Hoe kan het dat zo iemand die duidelijk ongeschikt is voor de functie als rechter toch deze positie heeft? Dat krijg je als je er een politieke verkiezing van maakt.

Tom Parker gelooft in een theocratie

Alsof het allemaal nog niet absurd genoeg was, kwam op dezelfde dag als het IVF-precedent een radio-interview uit van Parker met een evangelische dominee.

Parker gaf in dit interview toe dat hij een aanhanger is van de "Seven Mountains Mandate", dat is een evangelisch theocratisch manifest waarin wordt uitgesproken dat christenen op de zeven belangrijke aspecten van het leven (Mountains genoemd in het manifest) invloed moeten krijgen. De zeven bergen in het manifest zijn: familie, religie, onderwijs, media, entertainment, zakenleven en de overheid. Parker maakte zich in het interview zorgen dat christenen niet genoeg hun invloed uitoefenen op deze "zeven bergen".

Verder zei Parker dat "God de overheid heeft geschapen" en dat het jammer is dat "de overheid nu in handen van anderen is". Het meest schokkende was misschien wel dat Parker zei dat de "Verenigde Staten gesticht zijn gebaseerd op de bijbel" en "dat we daar weer naar terug moeten". Tom Parker is onderdeel van een gevaarlijke club van radicale christenen die Amerika willen omvormen tot een theocratie, het is wachten totdat hij wordt afgezet voor het niet naleven van de scheiding van kerk en staat, dan eindigt hij tenminste wel net zoals zijn zo geliefde meester Roy Moore.

Roy Moore

Het Plakkaat van Verlatinge, document van vrijheid

door *Anton van Hooff*

Je hoeft geen verstokte nationalist te zijn om te beseffen dat Nederland met het Plakkaat van Verlatinge goud in handen heeft. Het is een uniek document. Voor een goed begrip: ‘plakkaat’ heeft niets met ‘plakken’ te maken, maar is afgeleid van het Latijns *placet*, het behaagt. Nog steeds ‘behaagt’ het zijne majesteit bij gelegenheid van zijn verjaardag waarlijk ‘royaal’ een lintjesregen over de natie uit te strooien. Een plakkaat is dus een besluit.

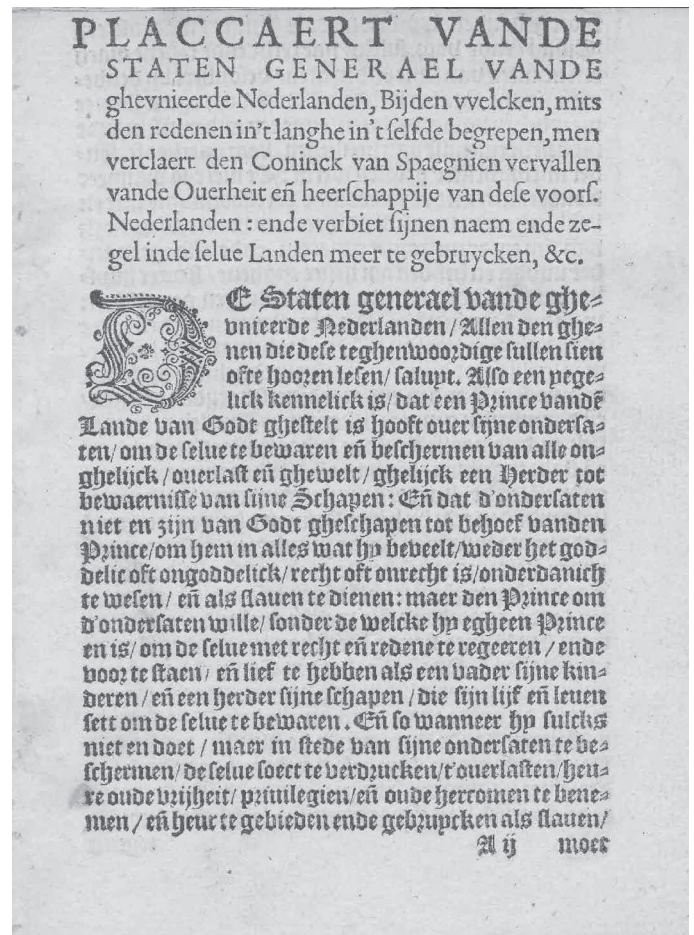
Met ‘Acte van Verlatinge’ wordt het document aangeduid waarin dat besluit vervat is. Op 22 juli 1581 hadden de Staten-Generaal namelijk besloten Filips II niet langer als landheer te erkennen. Griffier Jan van Asseliers kreeg de opdracht het besluit in een stuk om te zetten. Al op 26 juli werd het voorgelegd en prompt goedgekeurd.

Het woord ‘verlaten’ – in de Franse versie *abandonner* – komt herhaaldelijk in het stuk voor. Filips II had namelijk zijn volk schromelijk in de steek gelaten en nu keerde het verlaten volk hem op zijn beurt de rug toe. De gangbare aanduiding ‘Afzwering van Filips II’ is onscherp. Ze suggereert dat de Algemene-Standenvergadering de eed van trouw aan de legitieme landsheer verbrak, maar het besluit bevat de instructie dat alle magistraten ontslagen werden van hun eed van trouw aan de koning en zich voortaan bij ede aan de Staten dienden te verplichten.

Op deze instructie en nog andere revolutionaire maatregelen – zie verderop – loopt het Plakkaat uit, maar aan het document, dat in druk 20 pagina’s beslaat, gaat veel vooraf. Moesten de gewesten die aarzelden om die drastische stap te zetten, over de streep worden getrokken, die Holland en Zeeland al in april hadden overschreden?

In elk geval begint de Acte met een gedegen considerations, gevolgd door een uitvoerige uiteenzetting van alle grieven, zoals de kettervervolging en de tiende penning. Vooral de beginselen waarop een beroep wordt gedaan, maken het stuk bijzonder. Het is de eerste onafhankelijkheidsverklaring ter wereld en gaat uit van principes die in de kern fundamentele mensenrechten inhouden. Daarom dient een vrijdenker het stuk te koesteren.

Daarvoor moet-ie het document wel kennen. Op het internet is de originele tekst te vinden, omgezet vanuit de fractuurletters van het origineel. Er is in 1979 een facsimile verschenen van de versie die bij landsdrukkerij Sylvius in Leiden gedrukt is, met transcriptie en geflankeerd door een hertaling van M.E.H.N. Mout, nu Leidens emerita; ik bezit nummer 25 van de in totaal 100 genummerde exemplaren – een notabele ontvanger moet het zijne van de hand hebben gedaan. Bij mijn weten is haar hertaling leverbaar in de uitgave van de Historische Uitgeverij Groningen 2006. Zeker verkrijgbaar is de hertaling opgenomen in *De Geboortepapieren van Nederland*, Elsevier-Weekbladboeken 2014.¹

Het manco van deze uitgave is dat de noten achterin staan, wat tot eindeloos heen en weer bladeren dwingt; eindnoten, die vaak alleen maar verwijzen naar bronnen, zijn me een gruwel. In mijn jongste boeken scheid ik die daarom als genummerde eindnoten van ‘beletterde’ voetnoten, met uitweiding en toelichtingen. Zo ben ik ook te werk gegaan in *Het Plakkaat van Verlatinge. De eerste onafhankelijkheidsverklaring*, Omniboek 2018². De volledige oorspronkelijke tekst en een volledige hertaling zijn hierin verbannen naar bijlagen. De leestekst geeft een afwisseling van hertaalde passages, verbindende uitleg en korte opsomming van historische feiten. Daarna veel aandacht voor de (teleurstellend geringe) invloed van het Plakkaat in de geschiedenis en politiek van dit land. Een aparte kwestie is of het Plakkaat model heeft gestaan voor de *Unanimous Declaration of Independence of the States of America*, kortom de fameuze Onafhankelijkheidsverklaring van 1776, dus van twee eeuwen later. Mijn antwoord is nee, zoals verderop wordt gemotiveerd.

Waarom ik zo enthousiast ben over het Plakkaat? Lees zelf maar mee en blijf even hangen bij de vetgedrukte woorden.

¹ Zie voor de hertaling ook https://www.dbnl.org/tekst/pla002plak03_01/

‘Het is iedereen bekend dat een landsvorst als hoofd van zijn onderdanen door God is aangesteld om hen te beschermen tegen alle vormen van onrecht, schade en geweld, zoals een herder dat is ter bescherming van zijn schapen. De onderdanen zijn namelijk niet door God geschapen omwille van de vorst [...] De vorst regeert juist omwille van zijn onderdanen, zonder wie hij geen vorst is.’

Hier wordt vastgelegd dat vorst en volk een **geme-nest** vormen, een fundamenteel andere opvatting dan bijvoorbeeld in Rusland, dat altijd – tot de dag van vandaag – wordt behandeld als een kolonie van de machthebber. Ivan de Formidabele (1530-1584) placht het volk te vergelijken met een kudde schapen, die om goed te groeien vaak moesten worden geschoor. Deze vorst was niet als een herder of vader voor zijn kinderen, waarmee het Plakkaat de echte vorst ook vergelijkt.

‘Als een vorst echter niet zo handelt’, maar zijn onderdanen als slaven onderdrukt, is hij een **tiran**. ‘In dat geval staat het naar recht en rede zijn onderdanen stellig vrij – zeker in overleg met de Staten van het land – om hem niet als vorst te erkennen, maar hem te **verlaten**.’ Hier wordt, nog omsluisd, het beginsel van de volkssoevereiniteit neergelegd. De vertegenwoordigers van de standen (Staten) merken in de invoeging wel fijntjes op dat zij het volk vertegenwoordigen. In dit opzicht is het Plakkaat ook de stichtingsakte van de Staten-Generaal als volksvertegenwoordiging.

Met nederige verzoeken hebben ze – de onderdanen – gepoogd de vorst te vermurwen en van zijn **tiran-nieke instelling** af te brengen, maar als ze geen gehoor vinden, ‘hebben ze geen ander middel om de **aangeboren vrijheid** te beschermen, van henzelf, hun vrouwen, kinderen en nakomelingen, voor wie men **volgens de natuurwet** goed en bloed moet overhebben.’

Er waren genoeg voorbeelden. Die worden niet gespecificeerd, maar de calvinist Beza, die Asseliers aantoonbaar heeft geïnspireerd, heeft ze wel. In zijn *Verhandeling over het recht van ambtsdragers over hun onderdanen* van 1574 – twee jaar na de Parijse Bartholomeusnacht oftewel bloedbruiloft van 1572 – verwijst die opvolger van Calvijn in Genève onder anderen naar Judith, die Holofernes een kop kleiner maakte en Caesar, die terecht als tiran vermoord werd. En in de eigen tijd waren diverse vorsten afgezet, onder wie Mary Stuart door de Schotten. Voor Beza’s part mocht ze ook gedood worden; aan die wens werd door Elisabeth I in 1587 voldaan.

Het Plakkaat wijst er vervolgens op dat juist ‘**in deze landen**’ de vorst gebonden is aan een pact met zijn volk, dat hij bij zijn aantreden met een eed heeft bevestigd, ‘bij het verbreken waarvan de vorst rechtmatig van het gezag is vervallen’.

Dan wordt met een overvloed aan gevallen bewezen dat **Filips II** de overeenkomst verbroken heeft, door kettervervolgingen, de terechtstelling van de graven van Egmond en van Horne, de plundering van Antwerpen bij de Spaanse Furie van 1576 en door Alva’s tiende penning. Wij zouden zweren bij een btw van 10%, maar deze belasting werd centraal opgelegd, niet via een verzoek, een bede, aan de Staten.

Het optreden van de inquisitie bewees: ‘Hij was er niet alleen op uit over hun

persoon en goed **tiran-nie uit te oefenen**, maar ook **over hun geweten**’; alweer een mensenrecht, vrijheid van geloofsovertuiging. Enigszins hypocriet is dit beroep op godsdienstvrijheid wel, want feitelijk ging het om de vrijheid voor calvinisten. Die waren in Holland en Zeeland een luidruchtige minderheid, die als 16-eeuwse bolsjewieken de revolutie afdwong. Maar goed, de gewetensvrijheid gold volgens de tekst voor iedereen.

‘Dit alles heeft ons meer dan genoeg wettige redenen gegeven om de koning van Spanje te **verlaten**.’ We gaan op zoek naar een andere landsheer – weer krachtens de ‘volkssoevereiniteit’. Men denkt dus niet aan de republikeinse staatsvorm. Pas na mislukte experimenten met Frans van Anjou en Leicester, besluiten de Staten-Generaal in 1588 het maar zonder staatshoofd te gaan doen. Dan begint wat het buitenland de Republiek noemt.

We hebben echt geprobeerd Filips tot andere gedachten te brengen, maar ‘meer dan twintig jaar door de koning **verlaten** [...] wanhopend aan alle middelen tot verzoening en ook **verlaten** van andere middelen en hulp, **volgens de natuurwet** [...] met recht de koning van Spanje **verlaten**.’

De uitvoerige motivering vormt de grondslag voor een reeks concrete maatregelen:

1. De koning van Spanje wordt vervallen van de heerschappij verklaard;
2. Hij wordt voortaan buiten ieder overleg gehouden;
3. Alle ambtsdragers zijn ontslagen van de eed van trouw aan hem;
4. De koninklijke zegels worden niet meer gebruikt; ze moeten worden ingeleverd;
5. Ze worden vervangen door zegels van de Staten
6. Munten met zijn wapen worden niet meer geslagen; er komen nieuwe munten;

7. Alle ambtsdragers zweren een eed van trouw aan de Staten;

8. Deze verordening wordt op de gewone wijze gepubliceerd, zodat niemand zich op onwetendheid kan beroepen.

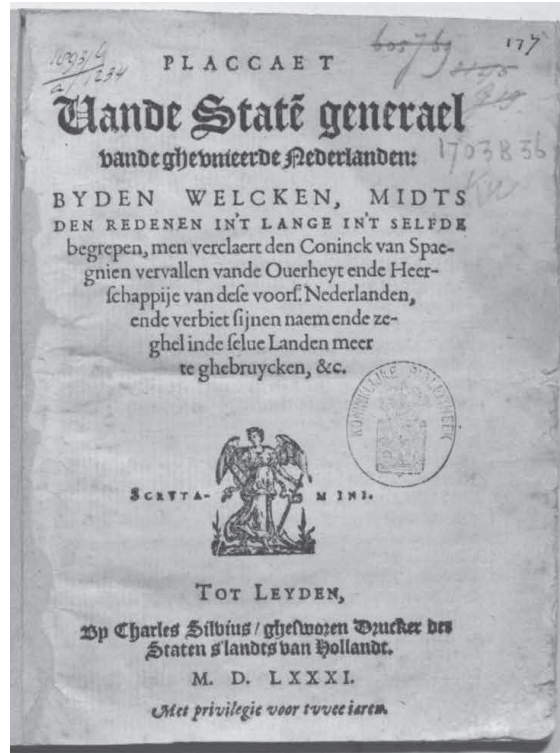
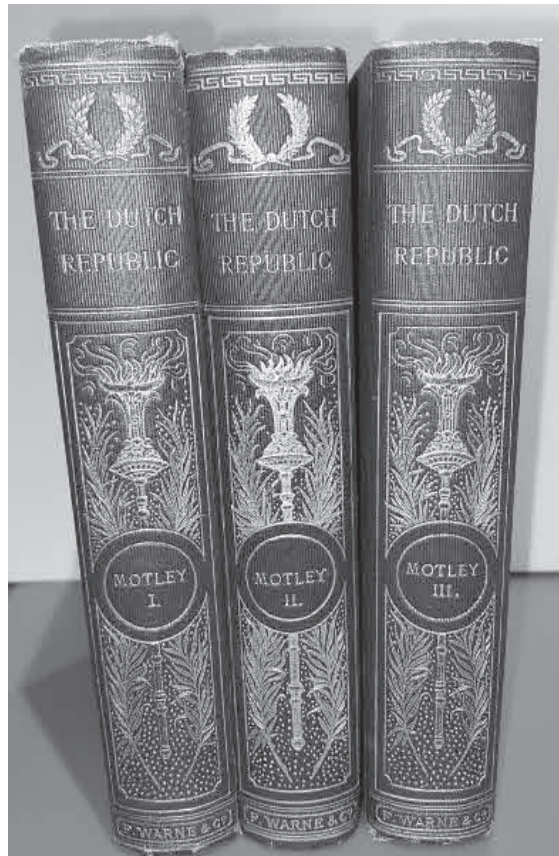
De overheden krijgen de volmacht om de doorvoering van deze besluiten af te dwingen. 'Om hieraan rechtskracht te geven hebben wij ons zegel hieraan laten bevestigen.'

Waaraan dan wel? Dat moet gehecht zijn geweest aan een fraaie oorkonde, maar die is verloren gegaan – bij drukker Sylvius in Leiden?

Wat we wel hebben is de handgeschreven versie van Jan van Asseliers, de minuut die rijksarchivaris Roelof Bijlsma in 1921 in een bundel documenten ontdekte. Men stelle zich de opwindende in de VS voor als het handgeschreven concept van Thomas Jefferson zou opduiken. In Nederland werd de ontdekking echter voor kennisgeving aangenomen. Slechts een enkeling pleitte voor een viering van het Plakkaat. Pas sinds luttele jaren is het stuk uitgesteld in de hal van het Nationaal Archief, luttele schreden van het Haagse Centraal Station.

In het begin van dit stuk stipte ik al aan dat de invloed van het Plakkaat teleurstellend gering is geweest. In de 17de en 18de eeuw wordt er nauwelijks melding van gemaakt – terwijl de tekst integraal is opgenomen in Jan Wagenaars *Vaderlandsche Historie*.

Het was nota bene een Amerikaanse historicus, John Lothrop Motley (1814-1877), die met *The Rise of the Dutch Republic* de wereld en ook Nederland attent maakte op de bijzondere weg die de Nederlanden door de opstand waren ingeslagen. Decennialang was het een prijsboek voor Amerikaanse scholieren. Het boek ontketende een Hollandomania, die resulteerde in *Hans Brinker and the Silver Skates* van Mary Mapes Dodge, wat weer twee monumenten opleverde van Hansje Brin-

ker die met zijn vinger een gat in de dijk dichthoudt, om Amerikaanse toeristen te bevredigen.

Enkele jaren geleden heeft een comité het initiatief genomen om er meer van te maken. Op 26 juli wordt op een passende plaats – de Eerste Kamer voor de renovatie – een bijeenkomst gehouden met een historische voordracht en een rede waarin een prominent de betekenis van onafhankelijkheid onderstreept. Zo heeft Jan Terlouw gesproken en Herman van Rompuy, voormalig voorzitter van de Europese Raad. In 2023 wist ik Vaira Vīķe-Freiberga uitgenodigd te krijgen. Zij was president van Letland 1999-2007, de jaren waarin haar land zijn onafhankelijkheid verankerde in het lidmaatschap van NAVO en EU. Voor onze dochter Anna – en voor mij – was het ontroerend dat zij deze geliefde vrouw in het Lets en Engels inleidde.

Jammer genoeg is dat comité het spoor bijster geraakt. In plaats van 'Plakkaat' in de stichtingsnaam op te nemen, noemde zij zich Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid, wat mij te nationalistisch klonk. Treuriger was dat leden zonder ruggenspraak een 'Dutch Independence Award' invoerden. Ach, de eerste keer, 2022, was het nog een aardige stunt om die aan Zelensky te verlenen – hij dankte ervoor in zijn dagelijkse toespraak. Maar – weer zonder ruggenspraak – werden 2023 opeens 'De Iraanse Vrouwen' gelauwerd, een of ander comité van onduidelijke signatuur. Die uitverkiezing had zelfs niets meer met nationale onafhankelijkheid te maken. Op de avond van 26 juli 2023 stuurde ik mijn 'Plakkaat van Verlaten' aan het stichtingsbestuur.

Nu ben ik onafhankelijk promotor van het Plakkaat, met al vijf uitnodigingen van historische genootschappen, graag bereid om voor ieder gezelschap de blijde boodschap te komen verkondigen.

Graydon, Samuel - Einstein in tijd en ruimte

Een leven in 99 deeltjes (Atlas Contact, 315 pagina's)

door **Enno Nuy**

Van Albert Einstein (1879-1955) wordt wel beweerd dat hij in zijn jeugd geen erkenning kreeg, terwijl hij toch briljant was en dat hij op zijn oude dag wel erkenning kreeg maar toen niet briljant meer was. Het is inderdaad zo dat hij zijn beste werk schreef toen hij nog niet bekend was. Maar Einstein was meer dan een natuurkundige, hij steunde de Joodse zaak hartstochtelijk en was overtuigd pacifist. Hij bleek makkelijk in de omgang en hield van muziek, kunst, psychologie en politiek. En hij was een workaholic. Maar eerlijk is eerlijk, hij was soms wat laatdunkend tegenover vrouwen. En ontrouw in de liefde! Maar trouw in vriendschappen waardoor het beeld van een sympathieke man overheerst. Einstein bezocht een katholieke school omdat zijn ouders seculier waren en niet wensten dat hun zoon in de Joodse traditie zou opgroeien. Na een korte hevige belangstelling voor dat Joodse geloof zwoer Einstein die instelling af en koos definitief voor de vrijdenkerij, wars van orthodoxie en ritueel.

Hij liet zich op zijn zestiende – hij woonde in bij een van zijn leraren middelbare school in Aarau Zwitserland – statenloos verklaren en voorkwam daarmee dat hij in Duitsland zijn militaire dienstplicht moest vervullen. Hij voorzag welke wind in Duitsland zou gaan waaien en dat vooruitzicht trok hem niet in het minst. In 1901 werd Einstein Zwitsers staatsburger en meldde hij zich aan voor zijn dienstplicht aldaar. Hij werd op lichamelijke gronden afgewezen. Einstein werd verliefd op Mileva Marić (1875-1948) en bezwangerde haar. Er werd een dochtertje geboren dat echter al snel geheel en definitief buiten beeld raakte. Ziek geworden of afgegaan ter adoptie? Niemand die het weet. De ouders wisten alle sporen voor het nageslacht. Onze natuurkundige trad in dienst bij een octrooibureau in Bern. In 1903 zouden Einstein en Marić in het huwelijk treden en een jaar later werd hun zoon Hans Albert geboren. In 1910 gevolgd door hun tweede zoon Eduard. In 1909 werd Einstein professor aan de universiteit van Zürich, hoofddocent in de theoretische natuurkunde. Echter niet dan nadat een beoordelingscommissie van diezelfde universiteit had opgemerkt dat “aan de Israëlieten onder de geleerden allerlei onaangename karaktertrekken werden toegeschreven, zoals opdringerigheid, onbeschaamdheid en een kruideniersmentaliteit in de beleving van hun academische po-

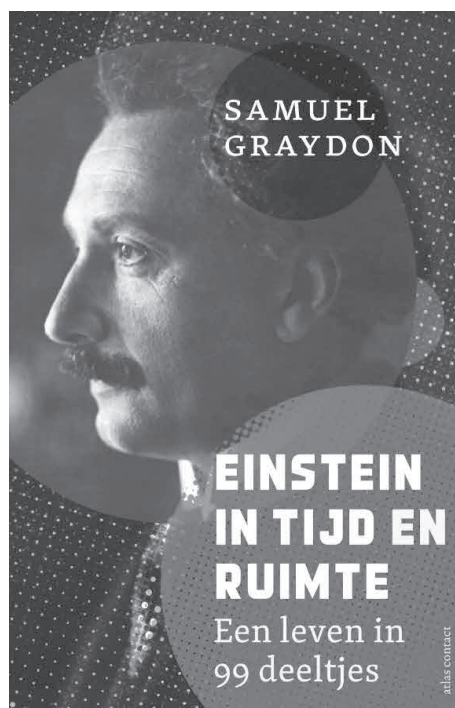
sitie.” Jaja, je vraagt je af waarom die Zwitsers dertig jaar later per se neutraal wensten te blijven.

Relativiteit

In betrekkelijk korte hoofdstukken schetst Graydon hoe Einstein tot zijn algemene relativiteitstheorie komt en hoe hij door gedachte-experimenten uit te voeren de relatie tussen de zwaartekracht en versnelling aantoonde. Licht wordt afgebogen door de zwaartekracht. Maar niet alleen dat, ook de ruimte zelf moest gekromd zijn door dezelfde invloed. En zwaartekracht is de kromming van de ruimtetijd. Hoe groter de massa, hoe meer de ruimtetijd kromtrekt.

Misschien zou je Einstein een womanizer kunnen noemen. Hij leek in ieder geval licht ontvlambaar. Op de flaptekst staat dat hij van alles was, maar ook een waardeloze echtgenoot. Dat mag zo zijn, hij wist het in ieder geval mooi te brengen, getuige zijn (liefdes)brieven waarin hij ook over een goed gevoel voor humor blijkt te beschikken. Mochten de brieven van Einstein in boekvorm verschijnen, ik zou zo'n boek subiet aanschaffen. De scheiding van Mileva Marić en hun beider zoons was geen fraaie gebeurtenis en de brieven met voorwaarden van de echtgenoot waren niet iets om trots op te zijn, ik zou me voor zulke brieven doodschamen. Bertrand Russell vond Einstein een ‘ongelooflijk sympathieke man’ en ‘de prettigste grote man die ik ooit heb gekend’.

Na de nodige tegenslagen lukt het Einstein zijn berekeningen te verbeter-

ren en ontwikkelt hij de formule die laat zien hoe materie bepaalt dat de ruimtetijd kromt en dat de gekromde ruimtetijd bepaalt hoe materie kan bewegen. De relativiteitstheorie was af.

En het was de wiskundige **Karl Schwarzschild** (1873-1916) die erin slaagde de veldvergelijkingen voor de theorie van Einstein op te lossen. En passant vond hij de zwarte gaten uit, ook al werden die toen nog niet zo genoemd. Een van de consequenties van de theorie en de veldvergelijkingen van Einstein was dat de kosmos niet statisch kon zijn maar moest inkrimpen of uitdijen. Dat idee was voor hem moeilijk te aanvaarden, het ging ook in tegen alle gangbare opvattingen. Einstein meende dan ook dat hij ergens een fout gemaakt moest hebben. Pas in 1929, toen Hubble had aangetoond dat het heelal onmiskenbaar uitdijde, ging ook Einstein overstag. En daarmee kon ook verklaard worden waarom het 's nachts donker is: bij uitdijning van het heelal verschuift het licht naar het rode uiteinde van het spectrum en hoe verder het licht zich van ons verwijdt zal het zich in het infrarode deel van het spectrum bevinden en infrarood is voor ons mensen nu eenmaal niet zichtbaar. Een uitdijend heelal veronderstelt ook een punt van waaruit die uitdijning begon, onze oerknal. Anders gezegd: de nachtelijke hemel is donker omdat het heelal een begin heeft.

Beginselvast

Einstein was joods maar hij zag die identiteit eerder als een kwestie van stam dan van religie. Hij werd zionist en heeft zich zijn leven lang voor Israël ingespannen. Maar een joodse staat wees Einstein nadrukkelijk af en hij verklaarde meer heil te zien in een redelijke verstandhouding met de Arabieren op basis van vreedzaam samenleven.

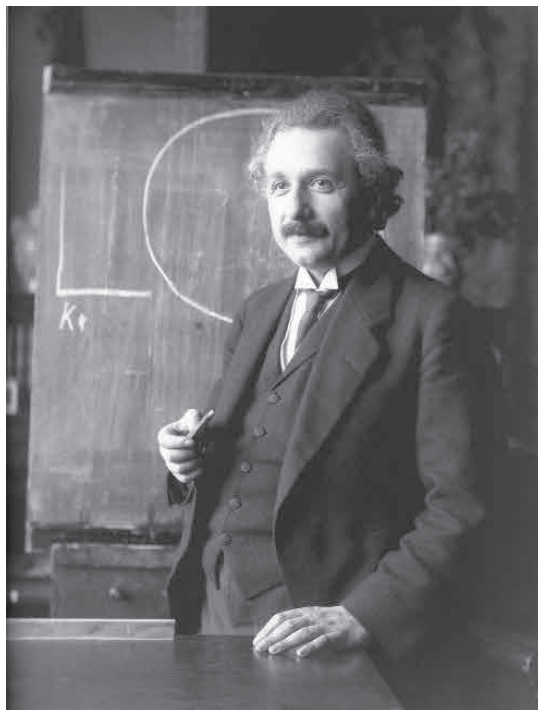
In het Duitsland van de jaren twintig zou de relativiteitstheorie al snel sneuvelen door het opkomende antisemitisme. Einstein was een bewonderaar en volgeling van Spinoza, God is de natuur, het leven wordt bepaald door natuurwetten. De mens kan wel menen dat hij een vrije wil heeft maar mensen hebben geen alternatieven voor hun daden, ze handelen simpelweg in overeenstemming met

3. Zur Elektrodynamik bewegter Körper;
von A. Einstein.

Daß die Elektrodynamik Maxwells — wie dieselbe gegenwärtig aufgefaßt zu werden pflegt — in ihrer Anwendung auf bewegte Körper zu Asymmetrien führt, welche den Phänomenen nicht anzuhaften scheinen, ist bekannt. Man denke z. B. an die elektrodynamische Wechselwirkung zwischen einem Magneten und einem Leiter. Das beobachtbare Phänomen hängt hier nur ab von der Relativbewegung von Leiter und Magnet, während nach der üblichen Auffassung die beiden Fälle, daß der eine oder der andere dieser Körper der bewegte sei, streng voneinander zu trennen sind. Bewegt sich nämlich der Magnet und ruht der Leiter, so entsteht in der Umgebung des Magneten ein elektrisches Feld von gewissem Energiewerte, welches an den Orten, wo sich Teile des Leiters befinden, einen Strom erzeugt. Ruht aber der Magnet und bewegt sich der Leiter, so entsteht in der Umgebung des Magneten kein elektrisches

1905: artikel over de Speciale Relativiteitstheorie in het tijdschrift *Annalen der Physik*

de onverbiddelijke wetten van het universum. Aldus Einstein, die verder schreef: “We zien dat het universum prachtig geordend is en aan bepaalde wetten gehoorzaamt, maar we hebben slechts een vaag begrip van deze wetten. Ons beperkte verstand kan de mysterieuze kracht die sterrenbeelden voortbeweegt niet doorgronden.”

Na de machtsovername door Hitler in 1933 leverde Einstein zijn Duitse paspoort definitief in en beschikte hij alleen nog over een Zwitsers paspoort. Ook ontnamen de nazi's hem het Duits staatsburgerschap, overigens eerst nadat Einstein er zelf afstand van had gedaan. Max Planck was heel wat minder beginselvast en deed gewoon wat de nazi's van hem verlangden; desondanks bleef Einstein bevriend met hem.

De verstrengeling van deeltjes in de kwantumfysica hield in dat *du moment* dat eigenschappen van een deeltje veranderden (door interactie met een derde instantie) dat onmiddellijk gevolgen had voor het zusterdeeltje, zelfs als zich dat aan het andere einde van het universum zou bevinden. Maar dat moest betekenen dat op een of andere manier informatie van het ene deeltje oversprong naar het zusterdeeltje met een snelheid groter dan die van het licht. Voor Einstein was dat onaanvaardbaar. Gelukkig bleef de relativiteit in tact toen wetenschappers stelden dat verstrengeling niet inhield dat er informatie-uitwisseling plaatsvond. Ofschoon verstrengeling inmiddels een bewezen natuurverschijnsel is, heeft de wetenschap er nog steeds geen verklaring voor gevonden.

Naar Amerika

Einstein vertrok naar Princeton, vroeg daar het Amerikaans burgerschap aan en zou de VS nooit meer verlaten. Opnieuw maakt hij zich sterk voor een supranationaal orgaan om een toekomst zonder oorlogen veilig te stellen. Einstein schreef prachtige brieven die het verdienen om gebundeld te worden. Naar aanleiding van het overlijden van zijn grote vriend Michele Besso (1873-1955) op 15 maart 1955 schreef hij aan diens zoon een mooie en lieve brief die hij afsloot met: “Voor mensen zoals wij, die in de fysica geloven, heeft de scheiding tussen

verleden, heden en toekomst slechts het belang van een illusie, zij het een hardnekkige“. Nog geen maand later zou Einstein zelf overlijden. Hij was 76 jaar. Zijn as werd uitgestrooid op een onbekende locatie.

Ook de volgende prachtige zinnen zijn van Einstein: “het mooiste wat we kunnen ervaren is het raadselachtige. Het is de fundamentele emotie die aan de wieg staat van ware kunst en ware wetenschap. Wie het raadselachtige niet kent en zich niet meer kan verwonderen, geen verwondering meer kan voelen, is zo goed als dood, een uitgedoofde kaars”.

Wetenschapsjournalist Samuel Graydon schreef een heerlijk boek over een van de grootste wetenschappers die de mensheid ooit voortbracht. Deze biografische schetsen

geven een goed en helder beeld van de mens Albert Einstein. Ik wil meer lezen over deze bijzondere en uiterst innemende man en dat is dankzij deze zeer goed geschreven documentatie over een zeldzame wetenschapper die een belangrijk moment in de ontwikkeling van de menselijke geest zou markeren. Zonder Einstein zouden we niet half zo ver zijn als waar we nu zijn aangeland en dan abstraheer ik maar even van alles waar we niet trots op kunnen of mogen zijn. Graydon toont ons een genie dat desondanks ook een gewoon mens bleef met menselijke fouten en zwakheden maar ook een man met een standvastig moreel kompas. En met een oogopslag die hem onmiddellijk voor je inneemt. Daar lopen er te weinig van rond.

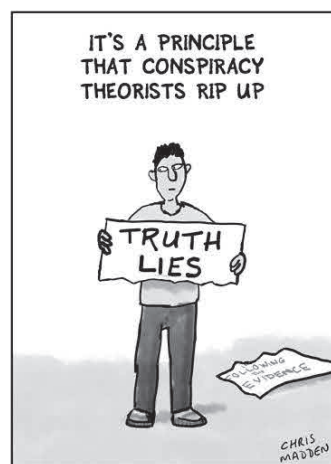
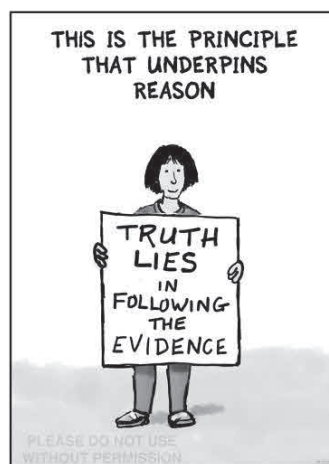
Complotgeloof is gewoon godsdienst

door **Anton van Hooff**

Graag lees ik de juridische columns van Folkert Jensma in NRC; zijn rechtsgevoel spoort met het mijne, alleen weet hij het beter te verwoorden. In zijn column ‘Geloven in een complot is ook een reddingsboei’ van 12 februari trof mij wat hij van een lezing Kees van den Bos opstak. De man is ‘sociaalpsycholoog van de rechtsstaat’, een merkwaardig specialisme, maar wat hij verklaarde snijdt hout, namelijk ‘dat complotdenken vooral kiemt in maatschappelijke angst en onzekerheid, in combinatie met gebrek aan betrouwbare informatie. En dat complotdenken ook *lekker* is – je snapt opeens alles, je hoort ergens bij waar iedereen het onderling ook eens is. Een complot als een reddingsboei in de chaos. Het troost, het lucht op, het verbindt en geeft zelfvertrouwen.’

‘Maar hier wordt een beschrijving van godsdienst gegeven!’ bedacht ik bij deze zinnen: zij geeft immers (pseudo)zekerheid en verstrekt aan de gelovigen onbetrouwbare informatie: de baarljke nonsens van wederopstanding en dergelijke. Ze geeft de overtuiging dat je alles snapt, ze troost en verbindt: de nestwarmte bij het samen zingen van bizarre liederen. En zij geeft zelfvertrouwen, of liever de hoogmoed van de overtuiging de waarheid in pacht te hebben.

Niet voor niets neemt het complotdenken toe, waar de aanhang van het religieuze geloof afneemt. Er is een nieuwe vijand van het vrije denken opgedoemd, de complotgodsdienst.

Waarom Richard Dawkins walgt van William Lane Craig

door *Jan Willem Nienhuys*

De overgang van Ayaan Hirsi Ali op het christendom blijft me verbazen, en ik denk dat ze eigenlijk niet weet wat christendom inhoudt.

Rondsurfend op het internet kwam ik een film tegen waarin de bekende atheïst (en ex-katholiek en afgestudeerd theoloog) Alex O'Connor (1) van gedachten wisselt met de eveneens bekende atheïst Richard Dawkins. (2) Dawkins zegt dat Hirsi Ali hem de meest christelijke persoon noemde die ze kende!

In ditzelfde gesprek hebben O'Connor en Dawkins het over de zin van discussiëren met theïsten. Dawkins zegt dat hij weigert te discussiëren met de bekende Amerikaanse apologeet **William Lane Craig**►. (3) Niet alleen heeft Craig een irritante manier van pompeus praten (4), maar zijn weerzinwekkende commentaar op de genocide op de Midianieten deed voor Dawkins de deur dicht.

Deuteronomium

Nu staat het Oude Testament vol met genocides. In Deuteronomium 20 staan vanaf vers 10 nauwkeurige bevelen van God om genocide te plegen. 'Verre steden' moeten eerst het aanbod krijgen vrede te sluiten en vervolgens de Israëlieten voor altijd te dienen. Gaan ze niet op dit aanbod in, en worden ze vervolgens ingenomen, dan worden de mannen allemaal gedood en vrouwen en kinderen en levende have mogen allemaal als buit worden meegenomen. God zelf zorgt dat de desbetreffende steden niet ingaan op het vredesaanbod, zie Jozua 11:20.

Maar dan vervolgt vers 16 met: 'Maar uit de steden van deze volken die de HERE, uw God, u ten erfdeel zal geven, zult gij niets wat adem heeft, in leven laten, maar gij zult ze volledig met den ban slaan, de Hethieten, de Amorieten, de Kanaänieten, de Ferezieten, de Hevieten, en de Jebusieten, zoals de HERE, uw God, u geboden heeft, opdat zij u niet leren te doen naar al de gruwelen, die zij voor hun goden doen, zo-

dat gij tegen den HERE, uw God, zoudt zondigen.' Voor de genoemde volkeren zie ook Exodus 3:8.

De term 'met de ban slaan' betekent doden. Niets wat adem heeft, betekent dat ook al het vee moest worden afgemaakt. Uit een stad die met de ban geslagen was, mocht zelfs niets van waarde worden meegenomen. Er stond de doodstraf op als je het toch deed. Lees maar in Jozua 7 wat er met zo'n 'misdadiger' gebeurde. Vers 16 heeft het ook niet over een vredesaanbod zoals bij vers 10, en inderdaad lezen we daar niets over in het verhaal over de verovering van Jericho.

In de Bijbel wordt niet alleen dit commando gegeven, er wordt ook verteld dat dit commando tientallen malen werd uitgevoerd.

Al deze verhalen zijn van a tot z verzonnen, maar dat neemt niet weg dat ze hier als de zuivere historische waarheid worden verteld en helaas tot op de dag van vandaag politiek actueel zijn, door de politieke macht van fundamentalisten.

Numeri

Dawkins heeft wel gelijk als hij de massamoord op de Midianieten nog erger vindt. Dat verhaal staat wat verspreid, maar een geschikt beginpunt is Numeri 31. Dat begint met: 'De HERE sprak tot Mozes: neem voor de Israëlieten wraak op de Midianieten.' Dat is aan het eind van Mozes' leven.

Waarom moet er wraak genomen worden op die Midianieten? Mozes was zijn leven begonnen als beschermeling van een Egyptische prinses, had daarna een moord gepleegd en was gevlucht en had onderdak gevonden bij Jethro, de priester van Midian. Hij trouwde met diens dochter (volgens Numeri 10:29 heette de schoonvader Rehuel), en terwijl hij schapen hoedde voor Jethro, ontmoette hij God in het brandende braambosje. Hartelijke betrekkingen dus en dat wordt in Exodus 18 nog eens extra benadrukt. Daar is er geen sprake van dat Jethro

en Mozes verschillende goden hebben.

De relatie tussen Midian en Mozes begon te verzuren nadat de Israëlieten de Amorieten hadden uitgeroeid (ze lieten niemand ontkomen, Numeri 21:35). Het naburige Moab, waar Midian een deel van was, werd bang en probeerde de profeet Bileam over te halen een vervloeking over Israël uit te spreken, maar Bileam deed op bevel van Jahweh precies het tegenovergestelde. Dat verhaal staat in Numeri 22-24.

In het begin van Numeri 25 lezen we dan dat 'het volk ontucht begon te plegen met de dochters van Moab.' Een gevolg was dat 'het

volk' boog voor de goden van deze vrouwen. Zo werd Israël gekoppeld aan Baäl-Peor, kennelijk de god van de Moabieten. De naam betekent zoiets als 'god van de berg Peor'. Kennelijk zijn de Midianieten in de ruim 40 jaar sinds Exodus 18 op een andere god overgeschakeld.

Je leest er makkelijk overheen, maar het is nog onzinniger dan de rest. Zet het even over in een hedendaagse situatie. Dochters van Feyenoord-fans hebben massaal de Ajax-mannen verleid, zodat die zich bekeerden tot het Feyenoordisme. Dit in een samenleving waar dochters angstvallig bewaakt werden tot er

een geschikte huwelijkspartner was gevonden. Wat hadden die Moabitische dochters wat de Israëlitische vrouwen niet hadden? Wat was er verkeerd aan dat Israëlitische jongemannen het voorbeeld van Mozes volgden?

We vernemen dan niet verder van Midian tot aan Numeri 31. In dat hoofdstuk wordt begonnen met alle mannen van Midian uit te moorden, inclusief de vijf koningen van Midian (onder wie de vader van de vermoorde prinses) en ook Bileam,

fictie, maar evengoed toch een afschuwelijk verhaal. Mozes die zijn carrière begon als moordenaar, eindigt als genocidale maniak die handelt op bevel van God zelf. Weerloze mannen, vrouwen en kinderen afslachten, en waarom? Omdat sommige Israëlieten het hadden aangelegd met jonge vrouwen uit die groep? Omdat die Israëlieten Baäl-Peor aardiger vonden dan de moorddadige Jahweh van de Sinai?

Toen Dawkins hierover begon tegen Craig, zei die eerst dat de Midianieten hun verdiende loon kregen omdat ze zo zondig waren, en daarna dat het uitmoorden van die jongetjes, velen van hen baby's en kleuters, niet zo erg was, want die gingen meteen naar de hemel. Dit weerzinwekkende antwoord was voor Dawkins reden om Craig verder af te schrijven als serieuze discussiepartner.

Op andere ogenblikken ergert Dawkins zich aan de manier waarop de Bijbel als biologieboek wordt gebruikt. Maar de immorele en afschuwelijke moordpartijen die in de Bijbel keer op keer

met kennelijke goedkeuring worden opgelepeld en als door God bevolen worden voorgesteld, zijn eigenlijk veel erger.

Noten

1. U kunt O'Connor's meningen horen op 'This is Why I Don't Believe in God' (<https://www.youtube.com/watch?v=Wu2hvtR5-5M>). Hij presenteert een versie van het Epicurus-argument. De joods-christelijke god zou overal aanwezig zijn, en bovendien zeer liefdevol gestemd jegens alle mensen, maar houdt zich niettemin zeer effectief verborgen. Wat is dat nou voor liefde? God doet zelfs niets tegen volstrekt onnodig en zinloos lijden. Wat is de diepere zin van je teen stoten of andere kleine ongemakken? En wat voor zin heeft het lijden van dieren?
2. <https://www.youtube.com/watch?v=gaRVzooavRI&t=0s>
3. Vanaf ongeveer 41:35 in bovenstaande link, maar dit is ook een apart filmpje, te weten <https://www.youtube.com/watch?v=RgApebXSSnM>. Een en ander staat ook in het *Guardian*

Mozes straft de Midianieten, prent van Jan Luyken

Pinehas

De HERE was in elk geval vertoord. De Israëlieten werden getroffen met een plaag. Dat staat er niet letterlijk. Maar een van de Israëlieten had een mooie Midianitische prinses meegebracht en haar heel openlijk mee naar zijn tent genomen. Tijd voor actie: een kleinzoon van Aäron genaamd Pinehas nam een speer, ging naar de tent en doorstak het copulerende paar door beider onderlijven. (5) Daardoor hield (de niet eerder genoemde) plaag op, waaraan al 24.000 Israëlieten waren gestorven. Aan het eind van Numeri 25 krijgt Mozes van de HERE opdracht de Midianieten te doden, 'want zij hebben u vijandig behandeld'. Ook de listen met betrekking tot Peor en genoemde prinses zijn reden voor de genocideopdracht. Typisch is de chaotische verteltrant van de Bijbel, want wat is er nu vijandigs aan onthucht en bekeringsactiviteiten?

die daar kennelijk nog woonde. Vrouwen en kinderen en vee en alle bezittingen van de Midianieten werden als buit meegenomen. Mozes werd woedend. Die vrouwen hadden toch indertijd de Israëlitische mannen verleid? Hij beweerde dat zulks op advies van Bileam was gebeurd, maar in Numeri 22-24 staat daar niets over. Alle mannelijke kinderen moesten ook dood en ook alle vrouwen behalve de meisjes die nog maagd waren. De Midianieten waren volstrekt weerloos geweest, want in Numeri 31:49 blijken alle deelnemende krijgslieden nog in leven, geen een werd er vermist.

De auteur van Richteren is de details van dit verhaal alweer vergeten, want vanaf Richteren 6 blijken de Midianieten geduchte tegenstanders die door Gideon verslagen moesten worden.

Nogmaals, het is allemaal verzonnen, de hele Exodus is nooit gebeurd en Mozes is honderd procent

artikel 'Why I refuse to debate with William Lane Craig.'

<https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/oct/20/richard-dawkins-william-lane-craig>

4. Ik heb de spreekstijl van Craig bestudeerd in verband met zijn visie op 'fijnafstemming'. Hij verkondigt met groot aplomb fysische zaken waarvan hij niets weet en die zoals hij ze vertelt ook volkomen belachelijk zijn. Andere gesprekspartners dan Dawkins zeggen dat hij helemaal niet luistert.

5. Deze passage werd in de hele middeleeuwen ten voorbeeld gesteld aan personen die moesten zorgen dat het celibaat werd afgedwongen.

Naschrift over Dawkins en Craig

Alex O'Connor heeft als het ware de handschoen opgenomen voor Dawkins en is gaan debatteren met Craig (1). Het filmpje staat sinds 18 maart op YouTube, en duurt meer dan een uur.

In essentie bevestigt dit precies wat Dawkins beweerde. Craig is een aanhanger van de zogeheten goddelijke bevelstheorie. Die zegt dat wat God doet en beveelt goed is. God is de ultieme basis voor moraal, en atheïsten hebben dus geen dwingend de basis voor moraal, want moraal kan alleen maar komen van gezag dat wetten voorschrijft. Ook herhaalt Craig dat volgens hem de Kanaänieten moreel uiterst verdorven waren. De Midianieten werden niet expli-

ciet genoemd. Verdere weerzinwekkende argumenten: God had het land aan de Israëlieten beloofd, dus dat moest leeg worden opgeleverd. Die slechteriken die Kanaän hadden bezet in de 400 jaar dat de nakomelingen van Abraham in Egypte waren, moesten weg. Die Kanaänieten hadden een alternatief, want ze konden best vluchten. Het was dus geen genocide want het was niet op basis van ras of nationaliteit. En inderdaad de onschuldigen die bij deze moordpartijen het leven lieten, gingen direct naar de hemel, waar ze het nog veel beter hadden dan als ze waren blijven leven.

O'Connor probeert het nog met het volgende argument (vanaf ongeveer minuut 49): stel iemand hoort een stem die van God schijnt te komen; de stem beveelt om iets immoreels te doen; kan zo iemand denken dat het God niet kan zijn omdat het immoreel is? En als zo iemand die rationele gedachte verwerpt omdat God in de Bijbel ook immorele bevelen geeft, wat dan? Craig lijkt ongeveer te redeneren dat Mozes, Jozua en andere leiders heel zeker wisten dat het goddelijk bevel was (immers, dat staat in de Bijbel en die is betrouw-

Richard Dawkins

baar), maar in onze maatschappij kun je dat niet zeker weten.

Al met al eigenlijk het beste bewijs dat Craig verblind is door geloof.

Noot

1. <https://www.youtube.com/watch?v=WjsSHd23e0Q>

INGEZONDEN BRIEF

Beste lezers,

Hebben jullie dat ook wel eens? Je laat in je omgeving merken dat je niet zo'n fan bent van religie, en meteen vindt men je fanatiek, kinderachtig, disrespectvol, en moet je "leven en laten leven", enzovoort. Of heeft dat met mijn woonomgeving, Katwijk/Rijnsburg, te maken? In ieder geval, ik heb het daar meteen moeilijk mee. Mijn hart gaat sneller kloppen, mijn argumenten lijken geen hout te snijden en ik deins maar terug want ik wil harmonie. Achteraf blijf ik altijd zitten met een vervelend gevoel. En de christenen gaan vrolijk voort op s-heren wegen :(

Kijk, daar zou ik nou eens een workshop-uurtje, ook wel clinic genoemd geloof ik, op een van onze bijeenkomsten willen hebben. Met rollenspel bijvoorbeeld, en dat mag best met veel humor, want misschien neem ik het ook wel te serieus.

En nu jullie mij toch aan het lezen zijn, voor mijn verjaardag kreeg ik onlangs het blad "Gezond Verstand" met ene Karel van Wolferen als

hoofddredacteur. Hoezo gezond verstand? Er wordt gesproken over doodsengel Dijkstra en Amerikaanse oorlogszucht, en dat allemaal in CHOCOLADE letters. Kan iemand in Vrijdenkers-kring daar eens wat commentaar op leveren?

Dan ons eigen blad, dat is wel even interessanter en geloofwaardiger. Werelds Nieuws door René van Elst, dat lees ik altijd als eerste, heel informatief en fijn geschreven. En de artikelen van Anton van Hooff: eigentijds en goed leesbaar. Ik ben niet zo dol op de zeer uitgebreide inhoudelijke artikelen. Het is gewoon te veel, te lang. Eén onderwerp zou zat zijn, zodat je het ook wat kan bestuderen, er omheen lezen etc, dat zou mijn voorkeur hebben. Nu loop ik ook nog een achterstand op, daar houdt mijn type niet van:) Ik zou benieuwd zijn hoe medelezers daar over denken.

Voor nu kijk ik uit naar 18 mei, de vrijdenkersdag. De vorige keer heb ik erg genoten.

Fijne pasen, lekker zonder een kruis, een zware steen en een wonderlijke spookopstanding. Hooquit een eitje....

Hartelijke groeten, Riana Zandbergen

DE AUTEURS VAN DIT NUMMER

Johannes Bijlsma studeerde Nederlands recht aan de Rijksuniversiteit Groningen, met als specialisaties strafrecht en rechtsfilosofie. Van 2006 tot en met 2009 advocaat. Daarna gewerkt bij de sectie strafrecht van de Vrije Universiteit, op het laatst als universitair docent. In 2012 visiting scholar aan de Columbia University in New York. In 2016 aan de VU cum laude gepromoveerd; zijn proefschrift *Stoornis en strafuitsluiting* werd bekroond met de tweejaarlijkse Moddermanprijs. Sinds 2019 verbonden aan het Willem Pompe Instituut en het Utrecht Centre for Accountability and Liability Law. Sinds maart 2023 bijzonder hoogleraar strafrechtsfilosofie (leerstoel Leo Polak) aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Frans van Gaal (Den Bosch 1948) promoveerde in Tilburg als sociale wetenschapper en zat ruim veertig jaar in het onderwijs, onder meer bij de School voor de Toekomst. Hij zat in de gemeenteraad voor Knillis (een rebelse politieke groepering, genoemd naar de stichter van 'Oeteldonk'). Heeft vele boeken en publicaties op zijn naam staan, diverse over de sociale geschiedenis van de stad. Spant zich in voor een eerbetoon aan Jacob Moleschott.

Maarten Gorter (Amstelveen 1994) is redacteur van De Vrijdenker, autodidactisch student op het gebied van geschiedenis, politiek en staatsrecht, is actief in de Vereniging Historisch Amstelveen en ondersteunt activiteiten voor ouderen met dementie.

Anton van Hooff (Den Haag 1943) is klassiek historicus te Nijmegen, redacteur van De Vrijdenker en oud-voorzitter van De Vrije Gedachte, Vrijdenker van het Jaar 2023.

Jan Willem Nienhuys (Den Haag 1942) was universitair docent wiskunde (T.U. Eindhoven), is schrijver en vertaler, secretaris van Skepsis en redacteur van Skepter.

Enno Nuy (Aerd 1950) is ondernemer en oud-hoofdredacteur van De Vrijdenker.

Ronald van Raak (Hilvarenbeek, 1969) is een Nederlands historicus en voormalig politicus. Namens de Socialistische Partij (SP) was hij achtereenvolgens lid van de Eerste en Tweede Kamer. Sinds 2021 hoogleraar 'Erasmiaanse waarden' aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

De kartoens zijn van de Turnhoutse cartoonist **Gie Campo** ("Gier").

In Rome, op een steenworp afstand van het Vaticaan, wordt op de beroemde 'Campo de Fiore' een standbeeld onthuld van cartoonist Gier Campo, tot grote ergernis van paus Franciscus.

AANWIJZINGEN VOOR AUTEURS

Uw bijdragen aan dit blad worden zeer gewaardeerd. Wij verzoeken u om bij het aanleveren met de volgende informatie en aanwijzingen rekening te houden.

- Bijdragen aan het blad worden – in verzorgd, leesbaar Nederlands – in digitale vorm aangeboden aan de hoofdredacteur op het email-adres van de Redactie.
- Als auteur bent u zelf verantwoordelijk voor de inhoud van uw werk. Buiten die verantwoordelijkheid vallen door de Redactie in het werk aangebrachte correcties.
- De Redactie noch de vereniging De Vrije Gedachte (DVG) is aansprakelijk voor plagiaat, auteursrechtenschending etc., gepleegd door auteurs.
- Het copyright op een geplaatste bijdrage blijft berusten bij de auteur; DVG is echter gerechtigd de bijdrage geheel of gedeeltelijk opnieuw te plaatsen, hetzij in het blad hetzij in een bloemlezing in boekvorm hetzij op de website of Facebookpagina.
- U verstrekt over/van uzelf enige personalia en een portretfoto die bij het werk kunnen worden afgedrukt als het om een publicatie van enige omvang gaat.
- In overleg met de Redactie kan een bijdrage desgewenst onder pseudoniem worden gepubliceerd; anonieme bijdragen worden echter niet geaccepteerd. De auteur moet voor de hoofdredacteur bereikbaar zijn.
- Wij gaan ervan uit dat een artikel niet veel langer is

dan 3000 woorden en een boekbespreking die niet diep op thema's uit het boek ingaat niet veel langer dan 1500 woorden.

- Veronderstel niet te veel voorkennis bij de lezers; vermijd technische/geleerde termen of leg ze uit.
- A.u.b. niet te veel noten; alleen eindnoten.
- Vertaal niet-Nederlandstalige teksten/citaten.
- Zorg voor een sprekende titel, die te maken heeft met het onderwerp, en voor bijpassende sub-onderwerpen met tussenkopjes.
- Een mini-samenvatting, waarin ook de belangrijkste trefwoorden voorkomen, wordt op prijs gesteld.
- Noem het hoofdonderwerp in het begin en schrijf de rest ter ondersteuning van dit onderwerp, zodat de lezer de argumentatie / illustratie en de weg naar de eventuele conclusie kan volgen.
- Spring niet via vrije associaties van de hak op de tak en haal geen dingen erbij die niet met het hoofdonderwerp te maken hebben, waardoor de lezer de weg kan kwijtraken.
- Vindt u dat een uitweiding belangrijk is ter illustratie van het hoofdthema, leg dan uit hoe.
- Lees uw stuk zelf goed na; controleer de zinsbouw en spelling, in het bijzonder van de genoemde namen.

Onze dank voor uw medewerking!

De Redactie

Doelstelling van De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' stelt zich ten doel: het bevorderen van het vrijdenken. Het vrijdenken is een atheïstisch-humanistische levenshouding gekenmerkt door:

- Rationeel denken en onderzoeken van de werkelijkheid, daarbij strevend naar:
 - bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en onwetenschappelijke houding,
 - vasthouden aan principes van toetsing en bewijsvoering.
- Moreel handelen vanuit het besef van:
 - eigen verantwoordelijkheid voor gedachten en daden,
 - menselijke waarde,
 - solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu,
 - de eindigheid en onherhaalbaarheid van elk individueel leven.

Een vereniging ontleent bestaansrecht aan haar doelstellingen en aan haar ledental. Veel doelstellingen kunnen worden bereikt bij voldoende aantallen (actieve) leden. Opkomen voor de situatie van mensen met een atheïstisch-humanistische levenshouding is erg actueel. In de komende periode wil 'De Vrije Gedachte' graag nieuwe activiteiten organiseren, ook in de regio's, en meer voor het voetlicht treden. Dit vergt creativiteit, tijd en energie van het bestuur, meer vrijwilligersinzet en een financiële impuls. U kunt hierbij helpen.

Steun De Vrije Gedachte!

Vindt u ook dat de vereniging op de kaart van levensbeschouwelijk Nederland thuishoort? Wilt u ook dat de vereniging nieuwe activiteiten organiseert? Steun dan de vereniging!

U kunt de vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' steunen door:

- mee te doen bij activiteiten en uw mening te geven,
- als vrijwilliger te helpen bij de organisatie van activiteiten, of door een plaatselijke of regionale kring te starten,
- ingezonden brieven te sturen aan kranten en uzelf daarin expliciet als vrijdenker te benoemen,
- geld te schenken aan de vereniging of een legaat na te laten. U kunt hierover vrijblijvend een informatief gesprek voeren en u daarvoor aanmelden via ons mailadres (zie onder),
- andere belangstellenden te attenderen op de activiteiten van de vereniging,
- te reageren op publicaties e.d. van 'De Vrije Gedachte',
- lid te worden van vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' (zie het informatiekader in dit blad),
- abonnee te worden van het blad 'De Vrijdenker' (zie het Colofon van dit blad).

Heeft u vragen of ideeën? Het bestuur hoort ze graag! Of wilt u praten over nalaten of schenken? Neem contact op via info@devrijegedachte.nl; voor andere contactmogelijkheden zie het informatiekader in dit blad.

Bezoek onze website
devrijegedachte.nl
en onze Facebook-pagina
'De Vrije Gedachte'

Het driekleurig viooltje is sinds de 19de eeuw het internationale symbool van de vrijdenkerij. Dit bloempje heeft in het Frans de naam *pensée*, die gedachte betekent. De bloem heeft deze naam gekregen omdat de vorm ervan op die van een menselijk gezicht zou lijken en omdat de bloem in augustus vooroverbuigt alsof hij diep in gedachten is. *La libre pensée*, een term die Victor Hugo in 1850 geïntroduceerd zou hebben, betekent letterlijk de vrije gedachte en is de Franse benaming voor het vrijdenken. (Bron: Wikipedia.org.)

strikte scheiding tussen kerk en staat – weren van indoctrinatie uit opvoeding en onderwijs – bevorderen van een kritisch onderzoekende, wetenschappelijke houding – ontmaskeren van religie, pseudowetenschap en andere waanvoorstellingen – vrijheid van expressie – respect voor de waardigheid van de mens als wezen met een eindig en eenmalig bestaan – erkenning van het volledige zelfbeschikkingsrecht van de mens over eigen lijf en leden